

JUSTTRANSITION
Leave no one behind

Federaal Instituut voor
**Duurzame
Ontwikkeling**

In samenwerking met:

Staten-Generaal van de Rechtvaardige Transitie

**Bijdrage
van het georganiseerd
maatschappelijk middenveld**

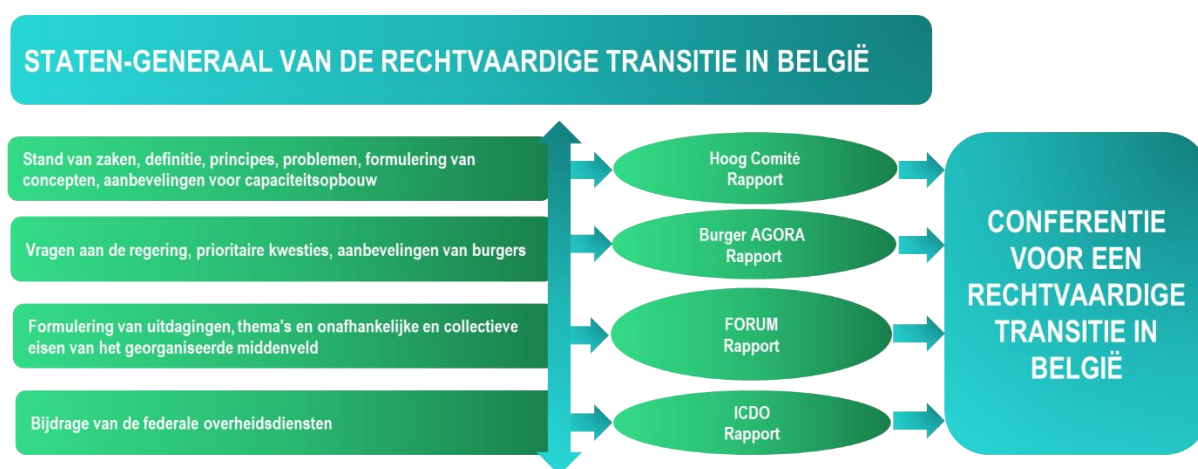
Inhoudsopgave

INLEIDING	3
METHODOLOGIE	5
FASE 1: RAADPLEGING VAN DE STAKEHOLDERS (MEMORANDA)	9
FASE 2: VOORBEREIDING VAN HET FORUM (INTERVIEWS)	29
FASE 3: ORGANISATIE VAN DE RONDETAfelGESPREKKEN	36
1. Landbouw en voedselsysteem	36
2. Residentiële en niet-residentiële gebouwenstock	41
3. Zorgsysteem	45
4. Mobiliteit en Transportsysteem	52
BESLUIT	58

INLEIDING

Het federale regeerakkoord voorziet de organisatie van een Nationale Conferentie over een rechtvaardige transitie om de uitdagingen voor een inclusieve klimaattransitie op het vlak van werkgelegenheid, sociaal beleid, reskilling en economie aan te pakken. De minister van Klimaat, Leefmilieu, Duurzame Ontwikkeling en Green Deal werd belast met het organiseren van deze conferentie en doet dit in samenwerking met haar administratie, het Federaal Instituut voor Duurzame Ontwikkeling (FIDO).

Om ervoor te zorgen dat de conferentie niet van een wit blad moet beginnen, heeft het FIDO een voorbereidende fase gelanceerd: de Staten-Generaal voor een rechtvaardige transitie. Deze fase loopt van mei 2022 tot oktober 2023 en is bedoeld om het debat over de keuzes die we collectief moeten maken om te komen tot een rechtvaardige transitie, te democratiseren en collectiviseren.

Sinds het voorjaar van 2022 zijn volgende werkzaamheden gerealiseerd:

- **Hoog Comité voor een rechtvaardige transitie:** Het Hoog Comité voor een rechtvaardige transitie wordt voorgezeten door de professoren Bea Cantillon (Universiteit Antwerpen) en Marek Hudon (Université libre de Bruxelles) en vertegenwoordigt de wetenschappelijke as van de Staten-Generaal. Het comité bestaat uit 22 experts die gespecialiseerd zijn in sociale kwesties, economie, democratische innovatie en natuurwetenschappen. De opdracht van dit Hoog Comité is het delen van zijn expertise en het adviseren van de regering en de stakeholders met het oog op de Conferentie over de rechtvaardige transitie. Het zal ook een rapport publiceren en verspreiden, met een antwoord op de vraag: “Hoe de rechtvaardige transitie in België organiseren en institutionaliseren?”
- **Forum:** Een honderdtal organisaties van het maatschappelijk middenveld heeft gewerkt aan de paden die we moeten bewandelen om tegen 2050 een duurzame samenleving te bereiken. Dit Forum is in verschillende fasen georganiseerd. Elke organisatie werd uitgenodigd haar visie en verwachtingen uiteen te zetten. Vanuit hun bijdragen werden vervolgens twee werkdagen georganiseerd rond fundamentele menselijke noden: zich voeden, schuilen en zich verwarmen, zich (laten) verzorgen en zich verplaatsen. Een syntheseverslag van deze verschillende fasen en van het resultaat ervan werd opgesteld.
- **ICDO – Werkgroep van de administraties:** Deze werkgroep onderzocht de transversale aard van de thematiek en deed voorstellen voor de toekomstige implementatie van een rechtvaardige transitie in de federale structuur.

- **Agora van burgers:** 75 door lottrekking gekozen burgers zullen deelnemen aan een van de meest ambitieuze burgerpanels van België. Zij zullen een antwoord moeten geven op de vraag "Aan welke voorwaarden moet de transitie voldoen om rechtvaardig te zijn?" Vier weekends lang zullen ze worden uitgenodigd om aanbevelingen te formuleren om van de ecologische transitie een hefboom te maken in de strijd tegen ongelijkheden.

Van deze vier assen was de organisatie van het Forum voor een rechtvaardige transitie een essentieel onderdeel. De ecologische noodsituatie waarin we ons bevinden, dwingt ons naar de toekomst te kijken en grondig na te denken over hoe we onze manier van leven en de organisatie van onze economie kunnen veranderen. De veranderingen waartoe we moeten komen, zullen gevolgen hebben voor bedrijven, werknemers en burgers in dit land. Daarom moet deze transitie met hen en met de organisaties die hen vertegenwoordigen, worden vormgegeven.

Het Forum werd in verschillende fasen georganiseerd tussen september 2022 en maart 2023, met als doel vertegenwoordigers van de werkgevers, de vakbonden en het maatschappelijk middenveld samen te brengen rond de belangrijkste uitdagingen, kansen, risico's en opportuniteiten van een ecologische transitie in België waarbij niemand wordt achtergelaten. Deze verschillende stappen worden uitgelegd in het methodologisch gedeelte van dit rapport.

Op basis van de informatie die tijdens het forum werd verzameld en in dit verslag samengevat, werden zeven adviesvragen naar vijf verschillende adviesraden en instituten verzonden. Hun adviezen worden verwacht tegen september 2023. Hieronder vindt u een overzicht van de verschillende adviesraden en instituten die werden aangesproken:

Adviesraad/Instituut	Thema
Centrale Raad voor het Bedrijfsleven en Nationale Arbeidsraad	Tewerkstelling
	Onderwijs en opleiding
Federale Raad voor Duurzame Ontwikkeling	Financiering en investeringen
	Hulpbronnen en energie
	Internationale solidariteit (na de CCPD-ABCO)
Instituut voor de gelijkheid van vrouwen en mannen	Gender
Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting	Armoede

Deze adviezen zullen, net als de vier andere rapporten van de Staten-Generaal als input dienen voor de *Conferentie voor een rechtvaardige transitie in België* die plaatsvindt op 8 en 9 november 2023. Tijdens deze conferentie zullen de verschillende ministers die bevoegd zijn voor de bovengenoemde thema's worden uitgenodigd om op al deze elementen te reageren. Het doel is concrete maatregelen te formuleren waardoor men in België tot een rechtvaardige transitie kan komen. Deze maatregelen kunnen vervolgens door de verschillende administraties en ministers van deze en toekomstige regeringen geïmplementeerd worden.

De uitdaging van een rechtvaardige transitie is net zo min tot onze landsgrenzen beperkt als de klimaatverandering of het verlies aan biodiversiteit. Daarom zal de rechtvaardige transitie één van de prioriteiten zijn binnen de Milieuraad tijdens het Belgische voorzitterschap van de Europese Unie, dat begint op 1 januari 2024. Deze uitdaging staat dus bovenaan de Europese agenda en we zullen er een *high level* Europese conferentie aan wijden.

Het proces om vertegenwoordigers van vakbonden, werkgevers en het maatschappelijk middenveld samen te brengen, is in drie opeenvolgende fasen verlopen om het succes van een inclusieve raadpleging te verzekeren. Dit, rekening houdend met de diversiteit en de complexiteit van de uitdagingen die de organisatie van een rechtvaardige transitie in België met zich meebrengt.

1. Eerste fase: Raadpleging van de belanghebbenden (MEMORANDA)

Dankzij een eerste identificatie van vakbonds- en werkgeversorganisaties en organisaties van het maatschappelijk middenveld kon een grote groep uiteenlopende organisaties worden geraadpleegd en bevroegd. Dit gebeurde aan de hand van een vragenlijst die naar hun visies, gedachten en standpunten over een rechtvaardige transitie in België peilde. Verschillende stakeholders stuurden in totaal 45 bijdragen in, onder hen tal van koepelorganisaties die talrijke organisaties en personen vertegenwoordigen. De bijdragen werden geanalyseerd om de belangrijkste punten van convergentie en divergentie te identificeren. Dankzij deze analyse werden de voornaamste aandachtspunten en prioriteiten van de belanghebbenden in kaart gebracht, als basis voor de organisatie van de rondetafelgesprekken, zoals toegelicht in punt 3 hieronder.

2. Tweede fase: Vorbereiding van het Forum (INTERVIEWS)

Negentien Belgische en Europese experts die een autoriteit zijn op het vlak van een rechtvaardige transitie, werden individueel geïnterviewd om een beter inzicht te krijgen in de belangrijkste uitdagingen en kansen die een rechtvaardige transitie kan bieden, en de krijtlijnen van een bruikbare methode voor het organiseren van de rondetafelgesprekken verder te verfijnen.

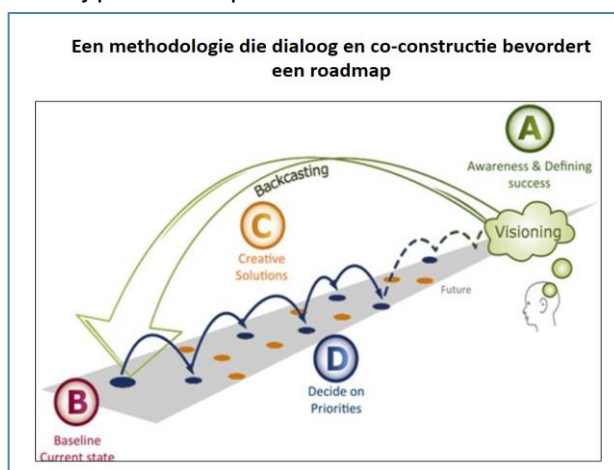
3. Derde fase: Organisatie van de rondetafelgesprekken (FORUM)

Het Forum bracht ongeveer 100 vertegenwoordigers van werkgevers, vakbonden en verenigingen uit het georganiseerde middenveld samen en was een eerste belangrijke stap in het hele proces van een rechtvaardige transitie in België. Het doel van het Forum bestond eruit specifieke vragen, aandachtspunten en convergentiepunten te bepalen, en omvatte tevens een eerste denkoefening over mogelijke maatregelen voor een rechtvaardige transitie.

Het Forum werd over twee dagen gespreid: 14 en 28 maart 2023. De deelnemers namen deel aan rondetafelgesprekken rond vier cruciale systemen (landbouw en voedselsysteem, residentiële en niet-residentiële gebouwenstock, zorgsysteem, mobiliteit en transportsysteem) en zeven aandachtspunten (werkgelegenheid, onderwijs en opleiding, financiering en investeringen, hulpbronnen en energie, gender, armoedebestrijding, internationale solidariteit). Deze aanpak, vastgelegd na de analyse van de bijdragen van belanghebbenden tijdens fase 1 en 2, leidde tot de onderstaande matrix.

	Basisbehoeften	Zich voeden	Kunnen schuilen en zich verwarmen	Zich (laten) verzorgen	Zich verplaatsen
	Systeem	Landbouw- en voedingssysteem	Residentiële en niet-residentiële gebouwenstock	Gezondheids systeem	Mobiliteit- en transportsysteem
Transversale aandachtspunten	Werk				
	Onderwijs en opleiding				
	Financiën en investeringen				
	Grondstoffen en energie				
	Gender				
	Armoedebestrijding				
	Internationale solidariteit				

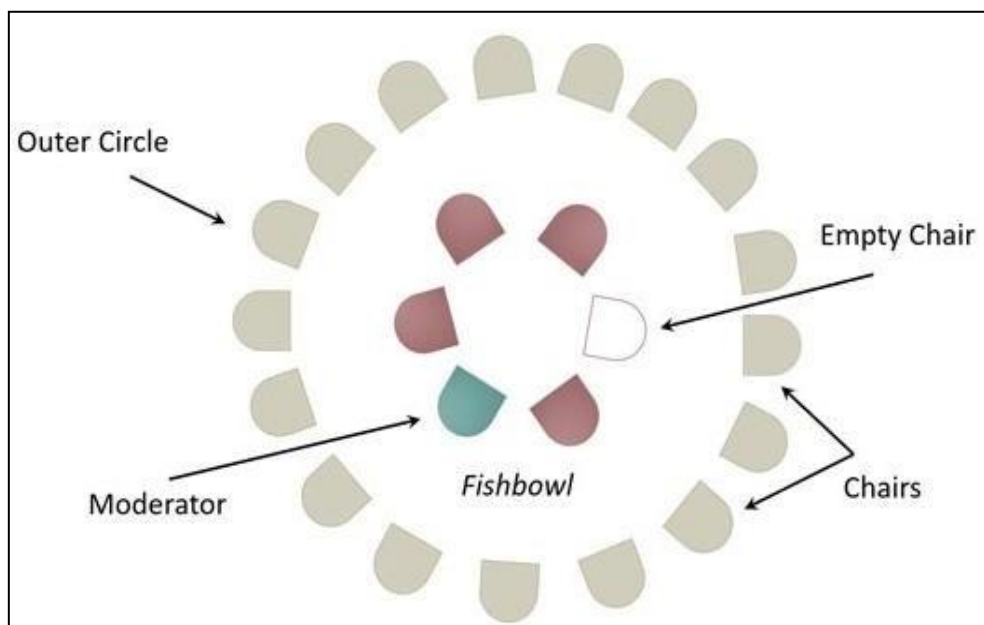
Rond deze verschillende noden werd aan de hand van de *backcasting*-methode tijdens het forum een toekomstgerichte oefening uitgevoerd om te bepalen welke doelstellingen tegen 2050 moeten worden gehaald om ervoor te zorgen dat de transitie rechtvaardig verloopt. Bij deze oefening werden de deelnemers uitgenodigd om zichzelf te projecteren in een "wenselijke" toekomst en vervolgens de belangrijkste mijlpalen te bepalen die moeten worden bereikt om zover te geraken.

Na de *backcasting*-oefening werd de deelnemers gevraagd de aanbevelingen en ankerpunten te bepalen die specifiek betrekking hebben op de zeven verschillende aandachtspunten inzake elk van de vier fundamentele noden. Bedoeling was een discussie te krijgen die toegespitst was op de te nemen maatregelen om de realiteit te bereiken die werd beschreven tijdens de *backcasting*-oefening voor elk van de vier systemen.

De *fishbowl*-methode (zie schema hieronder) werd gehanteerd om dynamische en constructieve uitwisselingen aan te moedigen. Deze dialoogmethode werkt als volgt. Alle deelnemers nemen in een cirkel plaats. In het midden van de cirkel staat een aantal lege stoelen. De moderator ter plaatse leidt het gesprek in over kwesties die verband houden met het behandelde onderwerp. De stoelen in het midden zijn voor wie het woord neemt, de stoelen aan de buitenkant zijn om te luisteren. Deelnemers die het woord willen, worden uitgenodigd om hun stoel te verlaten, in het midden van de cirkel te gaan zitten en om beurten te spreken. Wanneer een deelnemer op een bepaald moment klaar is met zijn interventie, wordt hij of zij geacht weer plaats te nemen in de buitenste cirkel en worden de andere deelnemers uitgenodigd om op hun beurt in het midden te gaan zitten.

De *fishbowl*-methode wordt gewaardeerd omdat ze een inclusieve en engagerende omgeving kan scheppen voor groepsgesprekken. Ze werkt een actieve deelname, gerichte dialoog, verhoogd bewustzijn en beter denkwerk in de hand, elementen die bijdragen aan een productievere en meer verrijkende discussie-ervaring.

Het programma van beide dagen van het Forum:

Dag 1: 14 maart 2023
Inleiding – Mevrouw Z. Khattabi, minister van Klimaat, Milieu, Duurzame Ontwikkeling en Green Deal.
Presentatie van de verrichte werkzaamheden door het Hoog Comité – De heer M. Hudon, ULB.
Presentatie van de synthese van de memoranda – De heren E. Mossay en L. Wittebolle, facilitatoren van het Forum
Indicatoren voor duurzame ontwikkeling – Mevrouw P. Delbaere, Federaal Planbureau
Presentatie van de gevolgde methodologische benadering
Backcasting-oefening om de tegen 2050 te halen doelstellingen te bepalen voor de verschillende aandachtspunten
Bepaling van de aanbevelingen/maatregelen die moeten worden geïmplementeerd voor de volgende aandachtspunten: <ul style="list-style-type: none">- Tewerkstelling- Onderwijs & Opleiding- Gender
Dag 2: 28 maart 2023
Inleiding – De heer B. Mazijn, kabinetschef van de minister van Klimaat, Milieu, Duurzame Ontwikkeling en Green Deal
Bepaling van de aanbevelingen/maatregelen die moeten worden geïmplementeerd voor de volgende aandachtspunten: <ul style="list-style-type: none">- Hulpbronnen & Energie- Armoedebestrijding- Financiën & investering- Internationale solidariteit
Slotwoord - Mevrouw M. Vandervennet, FIDO

FASE 1: RRAADPLEGING VAN DE BELANGHEBBENDEN (MEMORANDA)

Inleiding

Op 23 september 2022 ging de eerste fase van het Forum voor een rechtvaardige transitie van start. Een brief en een vragenlijst werden naar 125 organisaties van het maatschappelijk middenveld in België gestuurd. De vragenlijst werd ook online beschikbaar gesteld, zodat ook organisaties die niet persoonlijk waren benaderd konden deelnemen.

Het doel van deze vragenlijst was het breed maatschappelijk middenveld in België te vragen zijn voelsprietten uit te steken op het terrein en vanuit verschillende perspectieven zijn ervaringen, ideeën, bekommernissen en wensen voor een rechtvaardig transitiebeleid voor te leggen. De verzamelde bijdragen gaven meer inzicht in de verschillende prioriteiten en specifieke aandachtspunten van het maatschappelijk middenveld in België omtrent rechtvaardige transitie en droegen bij tot de voorbereiding van fase 2 en 3 van het Forum. Fase 3 was een collectieve fase waarin een aantal prioritaire thema's verder werd uitgediept tijdens een reeks rondetafelgesprekken.

Een aanzienlijk aantal van deze organisaties heeft op deze oproep gereageerd. In totaal werden 45 ingevulde vragenlijsten ontvangen. In dit rapport vindt u de resultaten van de analyse van de antwoorden op de volgende vragen uit de vragenlijst:

1. Wat betekent de rechtvaardige transitie voor u?
2. Welke risico's kunnen er zich voordoen in het licht van de klimaatverandering en andere ecologische problematieken zoals biodiversiteitsverlies, grondstoffentekorten, milieuverontreiniging, droogte, overstromingen ... voor de belangen die u behartigt?
3. Welke sectoren, bedrijven, werknemers en personen lopen het meeste risico tijdens de transitie? Waarom?
4. Welke maatregelen moeten de overheden in dit land volgens u zeker nemen om te verzekeren dat de transitie richting een duurzame economie en samenleving rechtvaardig verloopt?
5. Wat moet er volgens u bereikt worden op het einde van de nationale Conferentie voor rechtvaardige transitie zodat we van een succes kunnen spreken?

Vraag 6, waarin werd gevraagd naar voorbeelden van rechtvaardig transitiebeleid in België en in het buitenland, en vraag 7, waarin werd gevraagd naar andere opmerkingen of aandachtspunten, zijn niet opgenomen in deze analyse omdat er voor deze twee vragen te weinig input werd ontvangen om een degelijke analyse te verrichten. Zeer specifieke bijdragen, bijvoorbeeld over mogelijke beleidsacties in specifieke sectoren, konden niet altijd zo geherformuleerd worden dat de analyse duidelijk bleef. Deze punten werden echter altijd genoteerd en opnieuw aangekaart in fase 3 van het Forum. Verderop in dit rapport wordt een matrix gepresenteerd op basis van deze analyse en die de discussies tijdens deze rondetafelgesprekken heeft gestructureerd. De matrix presenteert de vier thema's van de rondetafelgesprekken en vermeldt zeven belangrijke transversale aandachtspunten die tijdens de verschillende rondetafelgesprekken werden meegenomen.

Eenzijds, staat dit document op zichzelf als een analyse van alle in fase 1 ontvangen bijdragen en, anderzijds, diende het als voorbereidend document voor de rondetafelgesprekken in fase 3. De deelnemers aan de rondetafelgesprekken konden kennisnemen van de belangrijkste ideeën en bekommernissen die werden geuit in fase 1. Op deze manier konden de discussies die plaatsvonden aan de ronde tafels door iedereen grondig worden voorbereid.

Analyse van de antwoorden per vraag

Vraag 1

Wat betekent de rechtvaardige transitie voor u?

De verschillende bijdragen tonen de uiteenlopende facetten en de waaier aan mogelijkheden die een rechtvaardige transitie biedt. De leidende principes van de IAO voor een rechtvaardige transitie, zoals waardig werk en behoorlijke lonen en arbeidsvoorwaarden in alle sectoren, zijn fundamenteel. Hiervoor is een preventieve aanpak nodig, waarbij wordt nagegaan welke sectoren/ondernemingen/personen/banen het zwaarst worden getroffen, wat de toekomstige behoeften zijn en hoe we ervoor kunnen zorgen dat mensen/ondernemingen worden ondersteund in de transitie. Dit zou gepaard moeten gaan met een grondige denkoefening over de vernieuwing van het huidige onderwijs op alle niveaus van het curriculum en met een adequaat aanbod aan opleidingen en bijscholingsmogelijkheden.

Er werd onderstreept dat de hertekening van de economie moet samengaan met het scheppen van waardig werk, maar ook met een universele sociale bescherming en een herverdeling van macht en middelen op verschillende niveaus. We moeten ons sociaaleconomisch model fundamenteel veranderen, zodat het milieuvriendelijker wordt, volgens de logica van een ecosysteem waarin we goed kunnen leven met respect voor de grenzen van onze planeet. Het doel is een koolstofarme economie tot stand te brengen zonder iemand achter te laten. Het is dus ook van belang een "gelijk speelveld" voor de ondernemingen en de zelfstandigen te waarborgen.

De ecologische transitie biedt volgens verschillende inzendingen ook de mogelijkheid om tot meer sociale rechtvaardigheid te komen, indien ze op intelligente wijze gekoppeld wordt aan onze sociale zekerheid, opleidingsmechanismen, beroepsomschakeling, een denkoefening over de verdeling van de rijkdom en strijd tegen sociale ongelijkheid. Ze impliceert een transitie in alle sectoren en in het opleidingsbeleid. In verschillende bijdragen wordt gewezen op het belang van een kader dat bedrijven, werknemers, investeerders en consumenten de mogelijkheid biedt aan de transitie deel te nemen.

“Werknemers en hun vertegenwoordigers zijn geen passieve toeschouwers. Ze kunnen verandering teweegbrengen en nieuwe werkregelingen uitwerken met oog voor milieubehoud”

De ecologische transitie zorgt voor kwalitatief hoogwaardige banen, economische diversificatie en reconversie. Het doel is duurzame productie en consumptie en een goed beheer van de natuurlijke rijkdommen te bevorderen. Sommige bijdragen wijzen op de noodzaak van een adequate bescherming van de natuurlijke hulpbronnen en de habitat van andere levende wezens via structurele of systeemveranderingen die centraal zouden moeten staan. De weg naar een klimaatneutrale productie is een kwestie van connectiviteit, waarbij werkgevers, werknemers, overheid en andere belanghebbenden samenwerken om dit grote project tot een succes te maken.

Uit verschillende input blijkt dat we vanuit de vaststelling dat er een sterke correlatie bestaat tussen economische groei en ecologische voetafdruk, moeten afstappen van het imperatief van de groei van het BBP om onze ecologische voetafdruk te verkleinen. Transversaal gezien is de sociale economie een belangrijke inspiratiebron voor de rechtvaardige transitie. Groei is niet langer het doel, welzijn staat centraal. In sommige bijdragen wordt benadrukt dat deze transitie de kleinste belanghebbenden zoals de kmo's en de zelfstandigen niet mag uitsluiten.

Volgens verschillende bijdragen moet de rechtvaardige transitie ook democratisch zijn. Enkel een besluitvorming waarbij zoveel mogelijk mensen, en in het bijzonder preciaire, kwetsbare en gemarginaliseerde groepen betrokken zijn, garandeert immers dat er maatregelen worden genomen in het algemeen belang. Dit vereist de betrokkenheid van groepen die momenteel niet of nauwelijks deelnemen

aan de transitie, zoals arbeiders en andere werknemers in diverse sectoren (bijvoorbeeld energie-intensieve industrie), mensen die in armoede leven, mensen met een migratieachtergrond, jongeren, ouderen en mensen met een beperking. Doel is dat de verschillende basisbehoeften worden ingelost. Sociale rechtvaardigheid is een drijvende kracht achter de ecologische transitie. De uitdaging bestaat erin het nodige beleid uit te voeren, zodat milieubescherming en sociale gelijkheid elkaar versterken. Het centrale beginsel is "Leaving No One Behind", zodat ook de meest kwetsbaren baat hebben bij de transitie.

Daartoe worden in verschillende bijdragen verschillende prioriteiten vastgesteld. Bijzondere aandacht moet worden geschonken aan armoedebestrijding, gendergelijkheid, mensenrechten en gelijke rechten, Noord-Zuidbetrekkingen op internationaal niveau, jongeren, ouderen, gehandicapten en etniciteit. De transitie moet voor al deze partijen gunstig zijn. Daarom moet rekening worden gehouden met de impact en de behoeften van elk individu, elke gemeenschap en elke bevolking, zowel op lokaal als op mondiaal niveau. Een transitie is alleen rechtvaardig als ze leidt tot meer (en niet tot minder of gelijkblijvend) respect van de mensenrechten.

Uit verschillende bijdragen blijkt ook dat mensen in armoede grotere persoonlijke "veiligheidsrisico's" lopen: minder gezonde voeding, ongezondere leefomgeving, beperktere toegang tot zorg.

"De transitie kan eveneens een gunstige impact hebben op de leefomgeving van de meest kwetsbaren, vaak wonen ze in slecht geïsoleerde huizen, in stadsomgevingen en/of in buurten met zwaar en veel verkeer en dit heeft gevolgen voor hun gezondheid."

Daarnaast wordt er onderstreept dat de meest kwetsbare groepen in de samenleving vaak niet beschikken over voldoende financiële middelen om aanpassingen of investeringen te doen (bv. elektrische voertuigen, isolatie van huizen, warmtepompen, zonnepanelen etc.).

De maatschappelijke verandering waarmee wij worden geconfronteerd, uit zich in verschillende maatschappelijke uitdagingen met meerdere dimensies (onderwijs, sociale, zorg, vervoer, ...), zoals de garantie op een baan, de mogelijkheid om te profiteren van een cultureel aanbod, kwaliteitsonderwijs en niet gediscrimineerd te worden. Al deze elementen illustreren het systemische karakter van een dergelijke verandering en tonen aan dat alles in onze samenleving met elkaar samenhangt.

Vraag 2

Welke risico's kunnen er zich voordoen in het licht van de klimaatverandering en andere ecologische problematieken zoals biodiversiteitsverlies, grondstoffentekorten, milieuverontreiniging, droogte, overstromingen, ... voor de belangen die u behartigt?

Een eerste belangrijke reflectie die in erg veel inzendingen naar voren kwam, is het feit dat niet iedereen op dezelfde manier geraakt wordt door de effecten van deze ecologische crisissen. Sommige personen, gemeenschappen, bedrijven en sectoren zijn kwetsbaarder dan andere. Verschillende actoren merkten op dat de effecten van de ecologische crisissen de bestaande ongelijkheid verder vergroten.

In deze optiek werd door vele actoren opgemerkt dat mensen die in armoede leven in het bijzonder kwetsbaar zijn voor de effecten van klimaatverandering en andere milieuproblemen zoals luchtvervuiling, de gebrekkige toegang tot groene ruimtes en bodemvervuiling. Zo werd er bijvoorbeeld geduid dat de personen die in de armste wijken woonden het hardst werden getroffen tijdens de ernstige overstromingen in België in 2021.

Verder merkten verschillende indieners op dat personen die reeds in armoede leven ook extra kwetsbaar zijn voor prijsstijgingen ten gevolge van ecologische crisissen. Zo werd bijvoorbeeld door verschillende actoren aangehaald dat wanneer bodemerosie, stormweer of extreme hitte oogsten zouden doen

mislukken, dit voor prijsstijgingen van voedsel zal zorgen en dat personen in armoede daar het hardst van zullen afzien. Ook wordt er door sommige actoren gevreesd dat de energietransitie richting 100% hernieuwbare energie mogelijk prijsstijgingen zal veroorzaken en deze de armste ook onevenredig hard zullen treffen.

“Armere huishoudens spenderen een groter aandeel van hun inkomen aan ‘basisgoederen en -diensten’ die een relatief grote voetafdruk hebben: transport, verwarming, voeding.”

Daarnaast wordt ook nog opgemerkt door verschillende actoren dat veel beleidsmaatregelen die ecologisch gedrag en duurzaam leven moeten bevorderen, voornamelijk gericht zijn op rijkere burgers. Subsidies voor energierenovaties, zonnepanelen of groene wagens zijn bijvoorbeeld vaak niet toegankelijk voor mensen die in armoede leven. Dit werd als onrechtvaardig beschouwd door vele actoren aangezien mensen die in armoede leven gemiddeld gezien veel minder bijdragen aan de oorzaken van milieuverontreiniging en klimaatverandering.

Vele actoren haalden ook aan dat vrouwen en meisjes in het bijzonder zeer kwetsbaar zijn voor de gevolgen van de klimaatcrisis. Vrouwen hebben doorgaans minder kansen op onderwijs, op de arbeidsmarkt en op politieke participatie en zijn daardoor minder weerbaar tegen de negatieve maatschappelijke en ecologische gevolgen van de klimaatcrisis. Er wordt tot slot door enkele actoren ook nog opgemerkt dat er een correlatie bestaat tussen de mate van sekse- en genderongelijkheid in de maatschappij en de mate waarin vrouwen zwaarder getroffen worden door de effecten van ecologische crisissen.

Door enkele actoren werd ook opgemerkt dat mensen met een handicap grotere risico's lopen dan anderen in het licht van klimaat- en milieu gerelateerde rampen aangezien er niet of nauwelijks rekening wordt gehouden met hun specifieke noden in het opstellen van nood- en evacuatieplannen. Door een andere actor worden jongeren ook nog omschreven als een specifiek kwetsbare groep, aangezien zij meer geconfronteerd zullen worden met toekomstige klimaat- en milieugerelateerde rampen.

Verschiedende actoren kaarten ook het risico aan van klimaatverandering en andere ecologische problematieken voor het bedrijfsleven in België. Vele actoren merkten op dat landbouwers in ons land maar ook elders in de wereld bijzonder kwetsbaar zijn voor de gevolgen van bijvoorbeeld droogte, extreme hitte, orkanen, overstromingen, bodemerosie, zeespiegelstijging en biodiversiteitsverlies. Er wordt aangehaald dat deze factoren kunnen bijdragen aan onzekere voedselprijzen voor boeren en aan een steeds grotere afhankelijkheid van België van derde landen voor voedselvoorziening.

“Gemeenschappen in het globale zuiden, die grotendeels afhankelijk zijn van landbouwactiviteiten, hebben af te rekenen met minder voorspelbare regenperiodes, lange droogteperiodes, hevige regenval, overstromingen en verzilting van de landbouwgrond, waardoor het aantal oogsten en de opbrengsten sterk teruglopen.”

Daarnaast wordt door vele actoren aangehaald dat de huidige en toekomstige gebrekkige toegang tot in het bijzonder bepaalde kritieke grondstoffen grote risico's inhoudt voor bepaalde sectoren in België. Vele materialen die niet in België of de EU voor handen zijn zullen essentieel zijn voor de energietransitie, het verduurzamen van sectoren in België zoals bijvoorbeeld de automobiellindustrie en voor andere hoogtechnologische sectoren. Het belang van een transitie naar een circulaire economie die beter belangrijke grondstoffen en afvalstromen opnieuw in de waardeketen kan integreren, wordt als essentieel beschouwd.

“We moeten dus de grote exportstroom van het staalschroot beperken en binnen Europa houden. Zo kan de staalsector zowel vergroenen als deel uitmaken van de circulaire economie.”

Er wordt door verschillende actoren opgemerkt dat bedrijven die nu het meest energie-intensief opereren mogelijk de grootste dupes kunnen worden van een onrechtvaardige transitie. Er wordt aangehaald dat

het in bepaalde sectoren enorm uitdagend is de energie-intensiteit terug te schroeven zeker aangezien er vaak nog geen volwaardige betaalbare alternatieven zijn voor conventionele energiedragers zoals aardgas. Verder wordt ook door enkele actoren aangehaald dat sommige KMO's het risico lopen de boot van de transitie te missen, omdat hun beperkte schaal de nodige omschakeling bemoeilijkt.

“Watertekorten en ernstige droogte kunnen leiden tot grote economische problemen in tal van sectoren. Veel KMO's hebben water nodig als grondstof, om hygiëneredenen, in het productieproces of dienstverlening, om te kunnen koelen, of omwille van (voedsel)veiligheid en/of gezondheid. Sprekende voorbeelden zijn groente- en fruitverwerkende bedrijven die een aanzienlijk lagere en/of onregelmatiger aanvoer van producten ontvangen tijdens extreme droogte en/of extreme hitteperiodes.”

Verscheidene actoren melden ook dat er een gebrek is aan investeringen in de juiste infrastructuur voor bijvoorbeeld performant duurzaam (goederen)transport of energievoorziening. Ook wordt er aangekaart dat er op dit moment een gebrek is aan investeringen in onderzoek en ontwikkeling om Belgische bedrijven en sectoren te helpen de omslag te maken naar een meer circulair en duurzaam verdienmodel.

Tot slot vragen enkele actoren of er kan worden gemonitord of er geen oneerlijke concurrentie is tussen bedrijven in de EU door het verschil in transitiesteunmaatregelen in de verschillende lidstaten. En dat er moet worden opgepast met het wensen van extra inspanningen in de vorm van nieuwe belastingen en het opleggen van bijkomende regels aan bedrijven die een rechtvaardige en ecologische transitie moeten verwezenlijken.

“Indien transporteurs uit andere lidstaten meer steun krijgen van hun overheid om de klimaatdoelstellingen te halen, lopen onze transporteurs het risico om nog marktaandeel te verliezen.”

Door vele verschillende actoren wordt het risico van werkgelegenheidsverlies aangekaart. Wanneer bepaalde bedrijven zouden sluiten vanwege milieu- en klimaatdoelstellingen kan dat betekenen dat jobs verloren gaan en daarmee de mogelijkheid voor duizenden mensen om in hun levensonderhoud en dat van hun familie en gemeenschap te voorzien.

Door verschillende actoren wordt er benadrukt dat een gebrek aan opleidings- en vormingskansen zonder behoud van inkomsten voor werknemers die actief zijn in bedrijven of sectoren die een transitie moeten doormaken of in uitzonderlijke gevallen zullen moeten sluiten, een groot risico inhoudt. Zowel voor die werknemers (die dan mogelijk zonder job zullen vallen) als voor de bedrijven (die zonder adequaat geschoolde arbeidskrachten zullen vallen) als voor de overheid (die de kosten hiervan zal moeten opvangen).

Daarnaast wordt er door verschillende actoren gewezen op het risico van mogelijk slechtere arbeidsomstandigheden onder meer door de gevolgen van de klimaatontwrichting zoals bijvoorbeeld jobs die veel zwaarder uit te voeren zijn tijdens hittegolven, maar ook door eventuele, nieuwe productieprocessen. Ook wordt er op het risico van potentieel slechtere arbeidsvoorwaarden gewezen, dit doordat sommige bedrijven potentieel de transitie en de introductie van nieuwe productieprocessen zouden kunnen misbruiken om druk uit te oefenen op de arbeidsvoorwaarden.

“Sommige sectoren en regio's, vooral die welke afhankelijk zijn van koolstofintensieve industrieën, kunnen negatiever worden beïnvloed dan andere. In het licht van (negatieve) ervaringen uit het verleden (steenkool, metallurgie, ...), staat anticiperen op deze trends en hun impact op de werknemers centraal in vakbondsactiviteiten.”

Een ander aandachtspunt dat door veel verschillende actoren werd aangekaart, is het grote risico voor de volksgezondheid die klimaat- en milieucrisissen teweeg kunnen brengen. Volgens vele actoren wordt het

mensenrecht 'eerbiediging van een gezond leefmilieu' geschonden door het gebrek aan adequaat milieu- en klimaatbeleid. Gezondheidsrisico's die worden aangekaart in de ontvangen bijdragen zijn: de toename van nieuwe infectieziektes (waarvan 60 procent van dierlijke oorsprong zijn), watervervuiling, extreme hitte, natuurrampen, luchtvervuiling, bodemvervuiling door mest en pesticiden en lawaaioverlast. Er wordt aangekaart dat de inwoners van de armste buurten hier vaak het grootste slachtoffer van zijn. De toenemende kosten voor de samenleving die door deze problematieken wordt veroorzaakt, zullen eerlijk moeten worden verdeeld in de samenleving, wordt opgemerkt.

"Klimaatverandering heeft grote gevolgen voor de gezondheid, fysiek, maar er is ook steeds meer bewijs dat ook de mentale gezondheid lijdt onder het veranderende klimaat. Vooral ouderen, jonge kinderen, maar ook zwangere vrouwen en personen met onderliggende aandoeningen zullen hier onder lijden"

Gedwongen migratie, en dan voornamelijk deze die nu al aan de gang is in delen van het globale zuiden, ten gevolge van de effecten van klimaatverandering, ontbossing of milieuverontreiniging wordt door verschillende actoren vermeld als belangrijk risico. Er wordt voorspeld dat met de intensifiëring van klimaat- en milieuproblemen de vluchtelingenstromen potentieel drastisch kunnen toenemen. Wat voor sociale problemen zal zorgen, voornamelijk in het globale Zuiden, waar de ergste gevolgen van klimaatverandering nu al het meest voelbaar zijn. Maar ook voor het globale Noorden, worden risico's vermeld met bijvoorbeeld betrekking tot migratiebeleid en kosten voor de sociale zekerheid.

Enkele actoren vermelden ook het risico van een stijgend ongelijkheid tussen verschillende landen. Er wordt aangehaald dat de inspanningen inzake internationale solidariteit moeten worden opgedreven om de groeiende ongelijkheid tussen verschillende landen in het licht van klimaat- en milieu-uitdagingen adequaat aan te pakken, om het ook voor minder vermogende landen mogelijk te maken hun burgers en bedrijven te beschermen tegen deze risico's.

Tot slot, wordt er door verschillende actoren gewaarschuwd voor een gebrek aan draagvlakcreatie bij de burgers. Het transitiebeleid heeft weinig kans op slagen wanneer burgers niet het gevoel hebben dat ze gehoord worden, dat er met hun zorgen rekening wordt gehouden en wanneer burgers onvoldoende bij het transitiebeleid worden betrokken.

"De klimaatcrisis leidt tot angst en moeilijker levensomstandigheden. Deze versterken extremisme, populisme en polarisatie in de samenleving..."

Vraag 3

Welke sectoren, bedrijven, werknemers en personen lopen het meeste risico tijdens de transitie? Waarom?

Over sectoren en bedrijven:

Door veel verschillende actoren wordt benadrukt dat de bedrijven uit de fossiele energiesector of bedrijven die erg afhankelijk zijn van deze sectoren een groot risico lopen op een onrechtvaardige transitie. Hier worden volgende sectoren specifiek vermeld: cement, staal, chemicaliën en niet-hernieuwbaar elektriciteitsproductie. De uitdagingen waarvoor deze bedrijven staan worden als immens omschreven aangezien de transitie voor hen enorm kostelijk zal zijn en hun hele verdienmodel in soms compleet moet worden herdacht. Er wordt ook aangekaart dat er in vaak nog geen volwaardige ecologisch verantwoorde alternatieven bestaan die deze bedrijven kunnen aanwenden.

"Op het niveau van de bedrijven/sectoren zijn de meest kwetsbare die waarvoor geen betaalbare alternatieven voor fossiele brandstoffen bestaan of waar deze nu nog niet bestaan (de "willen maar niet

kunnen"-situatie) en/of diegene die afhankelijk zijn van concurrerende infrastructuur en/of marktprijzen (bv. H2 of CCS/CCU) waarvan de toekomstige verwezenlijking vandaag niet kan worden gegarandeerd."

Verder duiden enkele actoren op het belang van een goede voorbereiding op de digitaliseringsuitdagingen. In bijna alle sectoren zal digitalisering een belangrijke rol spelen tijdens de transitie naar een duurzaam model. Daarom houdt dit een risico in als we hier niet transversaal en op een vooruitziende manier mee aan de slag gaan. Ook wordt het belang van genoeg investeringen om de ecologische overgang te maken door verschillende actoren onderstreept. Wanneer onvoldoende wordt geïnvesteerd, is de kans reëel dat Belgische bedrijven marktaandeel zullen verliezen aan het buitenland, waar er op meer milieuvriendelijke manieren wordt geproduceerd.

"Het is van groot belang om de staalsector goed te ondersteunen en investeringen binnen te halen. Zoniet zal er buiten Europa worden geproduceerd, met meer vervuilende technieken. We moeten voorkomen dat we afhankelijk worden van niet EU-productie die een zware CO2 voetdruk hebben."

Tot slot worden economische spelers uit het landbouw- voedingssysteem genoemd als actoren die potentieel groot risico lopen op en niet transitie. Hoe meer de aarde opwarmt, hoe frequenter extreme weersomstandigheden schade zullen berokkenen die landbouwers hard zullen raken. Daarnaast bestaat er ook het risico van een onrechtvaardige transitie voor landbouwers en andere spelers uit de agrovoedingsindustrie.

"Binnen de agro-voedingssector is de land- en tuinbouwsector extra kwetsbaar in een transitie. Verduurzamen van de productie in deze keten moet in hoofdzaak gebeuren op het niveau van de boer en tuinder. Als de gehele keten niet mee de kosten en risico's draagt die met deze inspanning samen gaan en baten doorheen de keten onvoldoende laat doorstromen, dan bemoeilijkt en vertraagt dit de inspanningen waar die moeten gebeuren. De dierlijke productiesector loopt bijkomend risico als gevolg van de belangrijke natuurlijke emissies die ermee samengaan."

De zorgsector wordt ook als kwetsbaar vermeld door enkele actoren. Dit omdat vervuiling en klimaat gerelateerde extreme weersomstandigheden potentieel extra patiënten betekenen die vaak allemaal tegelijk behandeld moeten worden. Daarnaast is de zorgsector ook gevoelig voor stijgende energiefacturen en vaak nog grotendeels afhankelijk van fossiele energie.

"Ook voor de zorgsector zal de transitie gevolgen hebben en zal de impact ervan gevoeld worden. Vaak zijn zij erg afhankelijk van fossiele brandstoffen voor de verwarming van ziekenhuizen, zorgvoorzieningen en woonzorgcentra. Ook thuiszorgdiensten hebben een grote ecologische voetafdruk omdat ze heel wat autokilometers maken."

Tot slot onderstreepte verschillende actoren ook nog de specifiek kwetsbare positie van Kmo's in het licht van de rechtvaardige transitie. Voor Kmo's die met veel internationale partners werken is het financieel en praktisch vaak moeilijk haalbaar om op een gedegen manier due diligence verplichtingen uit te voeren. Daarnaast hebben Kmo's vaak minder toegang tot investeringen om hen te helpen te verduurzamen en zijn ze op die manier meer kwetsbaar. Tenslotte, moeten werknemers van Kmo's zich vaker dan gemiddeld voor het werk verplaatsen en brengt dit vaak hoge energiekosten met zich mee.

Over werknemers:

Vele verschillende actoren benadrukten in lijn met het risico voor de bedrijven uit de fossiele sector en sectoren erg afhankelijk van de fossiele sector, het risico voor de werknemers van deze bedrijven en van toeleveranciers van deze bedrijven. Massale ontslagen en de sociale miserie die daarmee gepaard zou gaan moeten kosten wat kost vermeden worden, dit ook om het draagvlak voor ambitieus klimaat- en milieubeleid niet te ondermijnen. Daarnaast wordt aangehaald dat digitalisering en automatisering in vele

sectoren deel zal uitmaken van de transitie. Er moet correct worden geanticiperd op de uitdagingen voor werkgelegenheid van deze twee processen.

“Daarnaast zijn arbeiders in energie-intensieve sectoren kwetsbaar tijdens de energietransities die noodzakelijk zijn om klimaatverandering tegen te gaan. (Versterkte) Gender-responsieve sociale bescherming en nieuwe waardige jobs moeten in deze sectoren dan ook beleidsprioriteit zijn.”

“Werknemers uit de zware industrie (chemie, metaal, ...), zijn extra kwetsbaar, zeker bij een te trage transitie, delocalisering naar regio's met meer natuurlijke voordelen (zoals een overvloed aan hernieuwbare energie) of minder strenge ecologische regels.”

Daarnaast worden werknemers die een beperkte opleiding hebben gevolgd/kunnen volgen en betrokken zijn bij processen of technologieën die zullen (moeten) uitfaseren, omschreven als bijzonder kwetsbaar, door veel verschillende actoren. Het zal noodzakelijk zijn de omscholingsgraad gevoelig op te schalen binnen bepaalde sectoren. Vele nieuwe banen zullen doorheen de transitie gecreëerd worden waarvoor adequaat opgeleide werknemers cruciaal zijn, in sommige inzendingen werden specifiek volgende vermeld: isolatie van gebouwen, hernieuwbare energiebronnen, agro-ecologie, zorg, cultuur...

Hier wordt er door veel verschillende actoren gewaarschuwd dat deze nieuwe banen die worden gecreëerd, vanaf het begin waardige banen moeten zijn. De meest kwetsbare profielen die zich zullen moeten heroriënteren mogen niet het slachtoffer worden van nieuwe jobs waar de omstandigheden en sociale bescherming initieel niet helemaal in orde zijn en die dus slecht betaald zouden worden, buitenproportioneel zwaar zouden zijn of erg gedereguleerd zouden zijn. Daarnaast wordt er door verschillende actoren aangekaart dat bestaande uitdagingen op de arbeidsmarkt worden vergroot door de klimaat- en milieucrisissen en de noodzaak te verduurzamen.

“De realiteit op de werkvloer vandaag maakt dat de uitdaging van een omslag naar een klimaatneutrale samenleving, bovenop bestaande crisissen komen. Veel van onze sectoren (distributie, diensten) kennen preciaire en hyperflexibele jobs (onvrijwillig deeltijds, instabiele en laagbetaalde jobs) en problemen op vlak van werkbaar werk (werkdruk, langdurig zieken, arbeidsmarktkrapte,). Dit is mede het gevolg van de aanhoudende neoliberale recepten (flexibilisering van de arbeidsmarkt) en de vele crisissen (pandemie, oorlog, problemen in aanvoerketen, inflatie, energie en klimaatcrisis).”

Er wordt door enkele actoren ook nog specifiek gewezen op het gevaar van een oneerlijke transitie voor mijnwerkers wereldwijd. In België hebben we pijnlijke herinneringen aan de sluiting van de mijnen die verliep op een onrechtvaardige manier met alle sociale gevolgen van dien. In een context waarbij er voor diverse en nieuwe takken van de economie veel grondstoffen (waarvan vele critical raw materials) nodig zijn moeten we lessen leren uit onze geschiedenis en een faire behandeling van mijnwerkers garanderen.

“De Europese grondstoffenrush gaat gepaard met verhoogde ‘noodzaak’ aan mijnbouw en de problematische gevolgen voor gemeenschappen die betrokken zijn binnen de grondstoffenexploitatie voor energie-technologieën en batterijen (lithium, cobalt, e.d.). Speciale aandacht moet hierbij uitgaan naar artisanale mijnbouw (ASM) en ‘fragiele’ contexten.”

Enkele actoren wijzen ook nog op het risico dat de sociale (circulaire) economie over het hoofd wordt gezien als een mogelijke motor voor het verzekeren van waardig werk doorheen de transitie. De kans bestaat dat de transitie naar een circulaire economie veel arbeidsintensieve jobs zal creëren in bepaalde sectoren. Actoren halen aan dat het van groot belang is te waken dat een aanzienlijk deel van de jobs beschikbaar kunnen worden gemaakt voor mensen die voor tal van redenen moeilijk een waardige job kunnen vinden in de huidige economie.

“De overheden van dit land moeten ondubbelzinnig hun steun betuigen aan het recht op werk – artikel 23 van de Belgische Grondwet – en ondubbelzinnig bevestigen dat het tot hun taken behoort om ervoor te

zorgen dat eenieder die wil werken ook een – desnoods aangepaste – tewerkstelling zal vinden. De sociale economie toont hoe dat kan. De overheden kunnen dan hun ondersteuning aan ondernemingen gebruiken om te verzekeren dat de economische activiteit die erdoor ontstaat ook rekening houdt met de grenzen van de draagkracht van de planeet.”

Over personen:

Vele actoren benadrukken dat de huidige klimaat- en milieucrisissen de bestaande ongelijkheden vergroten en dat deze crisissen bijdragen aan het verbreden van de kloof tussen arm en rijk in ons land en wereldwijd, en dat ook socio-economische en culturele verschillen worden vergroot.

Er wordt geduid op het risico op het ontstaan van nieuwe vormen van uitsluiting en armoede als gevolg van een ecologische crisis en het beleid om deze crisis aan te pakken. De hieronder vermelde risico's zijn voor bepaalde delen van de bevolking niet langer een risico maar reeds een realiteit. Het risico is dat steeds meer in de plaats van steeds minder personen met deze realiteit zullen worden geconfronteerd. Hierbij worden volgende zaken specifiek aangehaald:

- Het risico op mobiliteitsarmoede neemt toe voor meer en meer mensen. Zo wordt aangehaald dat gezinnen en personen die geïsoleerd op het platteland wonen met weinig toegang tot openbaar vervoer en met stijgende kosten voor benzine een groter risico lopen om geïsoleerd te raken. En dat het voor personen die zich voor hun job of voor andere verplichtingen veel moeten verplaatsen extra uitdagend is.

“Eén organisatie heeft met name al vele meldingen ontvangen van zorgverleners die beroepsmatig een auto moeten gebruiken, maar waarvan de auto niet voldoet aan de eisen van lage-emissiezones.”

- Het risico op voedselarmoede neemt toe voor meer en meer mensen. Er wordt vermeld dat strengere ecologische regelgeving en mogelijke belastingverhogingen voor voedselproducten die erg belastend zijn voor het milieu zoals rood vlees en zuivel de prijzen van voedsel kunnen doen toenemen waardoor de toegang tot voedsel voor steeds meer mensen wordt bemoeilijkt.

“Een eerlijk en duurzaam voedselsysteem zal hoe dan ook duurder zijn in termen van prijzen voor de consument, maar zal daarnaast ongetwijfeld werkgelegenheid en toegevoegde waarde in het algemeen creëren.”

- Het risico op energiearmoede neemt toe bij meer en meer mensen. Stijgende energiefacturen door de economische en geopolitieke situatie hebben vele Belgen hard geraakt. De vrees dat dit scenario zich zal herhalen bij een snelle omschakeling van ons energiesysteem naar 100% hernieuwbare energie wordt door vele actoren aangekaart.

“Voor personen met beperkte financiële middelen wordt het risico op energiearmoede nog groter gezien de uitdagingen op gebied van betaalbare huisvesting en energie, met woningen die energie-intensief zijn enerzijds, en waarbij groene investeringen door de overheid vereist worden anderzijds.”

- Het risico op waterarmoede neemt bij steeds meer mensen toe. Zeker in Vlaanderen kampen vele gebieden met waterstress. Er wordt benadrukt dat sommige gezinnen en bedrijven in bepaalde gebieden in de toekomst tijdelijk zonder drinkwater kunnen komen te zitten, mocht de situatie zo ernstig blijven. De drinkwaterprijs zal dan ook stijgen.

“Mensen in armoede hebben niet de middelen om te investeren in duurzamere waterinfrastructuur: spaarknoppen, douchekoppen, waterzuinigheid toestellen...”

Mensen die in armoede leven zijn nu al erg kwetsbaar en er wordt aangegeven dat zij in het licht van de klimaat- en milieucrisissen bijzonder kwetsbaar zijn. Daarnaast wordt er aangegeven dat zij het slachtoffer zijn van het Mattheuseffect van beleidsmaatregelen. Dit terwijl deze groep extra steun kan gebruiken om

te strijden tegen bovenstaande vormen van armoede en daarnaast over het algemeen veel minder bijdraagt aan de oorzaken van de klimaat- en milieucrisissen.

“Zij zijn ook het slachtoffer van het Mattheuseffect van beleidsmaatregelen, een fenomeen waarbij bepaalde beleidsmaatregelen systematisch meer worden gebruikt door de meer welvarende bevolkingsgroepen.”

Ook wordt er door verschillende actoren gewaarschuwd dat personen die in het globale Zuiden leven kwetsbaar zijn. In vele landen in het globale Zuiden ligt de levensstandaard sowieso al beduidend lager dan in België en worden de gevolgen van klimaatverandering en andere milieuproblemen al harder gevoeld. Tegelijk wordt er aangekaart dat het belangrijk is rekening te houden met onze verantwoordelijkheid in deze. De manieren waarop wij in het westen consumeren, produceren, handelen heeft vaak een impact op het leven van mensen in het globale Zuiden. Globale ontbossing die aangestuurd wordt door de vraag naar goedkoop vlees, hout en biobrandstof zorgen er bijvoorbeeld voor dat steeds meer gebieden waar nog inheemse bevolkingen wonen worden bedreigd. Deze volken zijn erg kwetsbaar voor een niet-transitie.

“Onze bezorgdheid om internationale solidariteit moet ons ertoe brengen rekening te houden met onze mondiale ecologische voetafdruk, met inbegrip van de schade die wordt veroorzaakt door de productie van goederen en diensten die wij in België invoeren. De zorg voor de landen in het Zuiden betekent ook dat de mensen in deze landen niet hoeven te emigreren om te overleven.”

Daarnaast haalden verschillende actoren ook het belang aan om met een genderlens naar de transitie te kijken. Zo werd er bijvoorbeeld aangehaald dat de specifieke gevolgen van de klimaatcrisis en de energiecrisis de kosten van de transitie en de toenemende militarisering de overheidsbudgetten onder druk zal zetten en noopt tot besparingen in overheidsuitgaven op andere posten en dat deze besparingen vrouwen disproportioneel hard zullen raken.

“Vanwege de bestaande maatschappelijk geconstrueerde rollenverdeling voor vrouwen en mannen en de gevolgen van deze verdeling zullen vrouwen hoogst waarschijnlijk meer dan mannen getroffen worden door de negatieve maatschappelijke impact van de klimaatcrisis en tegelijk een groter risico hebben om de transitietrein te missen.”

Er wordt onderstreept dat binnen de groep van vrouwen en meisjes, diegenen die nu al het meest kwetsbaar zijn, het grootste risico lopen op verdere achterstand en uitsluiting. Tegelijk wordt er vermeld dat vrouwen doorgaans milieubewuster leven dan mannen en meer bereid zijn om inspanningen te doen voor het klimaat.

Vraag 4

Welke maatregelen moeten de overheden in dit land volgens u zeker nemen om te verzekeren dat de transitie richting een duurzame economie en samenleving rechtvaardig verloopt?

In verschillende bijdragen worden de regeringen opgeroepen om te investeren in mogelijkheden voor de ondernemingen om werknemers bij en om te scholen, met als doel kwalitatief hoogwaardige banen te scheppen op een leefbare planeet. Dit vereist ook investeringen in opleidingen voor werkzoekenden, studenten en leerkrachten. Verder is er vraag naar ondersteuning van de meest kwetsbare sectoren door middel van fiscale incentives, ook om KMO's zowel operationeel als financieel te ondersteunen bij de uitvoering en toepassing van due diligence in hun activiteiten. We weten namelijk dat circulair bouwen het aantal vereiste nieuwe grondstoffen vermindert. De ondernemingen vragen een « level-playing field » tussen de EU-landen en de landen buiten de EU door de invoering van maatregelen tegen "carbon leakage".

Om de rechtvaardige transitie te financieren is een ambitieus beleid van overheidsinvesteringen in de ecologische transitie (economie en infrastructuur) nodig.

“Enerzijds moeten kostbare overheidssubsidies aan ondernemingen die volledig afhankelijk zijn van fossiele brandstoffen worden stopgezet. Anderzijds moet de regering de ondernemingen aanmoedigen om uit de fossiele brandstoffen te stappen en actief te investeren in de ecologische transitie.”

Enkele voorgestelde maatregelen zijn de belastingvrijstelling voor hernieuwbare brandstoffen om een gedragsverandering bij de consument teweeg te brengen, evenals de bevordering van investeringen in de transformatie van de Belgische industrie. Een herverdelend fiscaal beleid, een versterking van de sociale zekerheid en de daarmee gepaarde bestaanszekerheid zijn voorbeelden van wat in de bijdragen wordt gevraagd. Daarnaast is er vraag naar een duidelijker kader voor de rol van de banken in de rechtvaardige transitie.

In sommige bijdragen wordt gewezen op de genderdimensie en het belang van een adequate toegang tot de rechtspraak voor iedereen. Ook de organisaties die de rechten en vrijheden van vrouwen in al hun diversiteit verdedigen, moeten actiever en zinvoller aan besluitvormingsprocessen kunnen deelnemen.

“Dit zou kunnen gebeuren door de oprichting van een nationaal contactpunt voor gender en klimaat of de opening van een kenniscentrum.”

Sociale programma's en de gezondheid van moeder en kind moeten prioriteit krijgen. De regering moet ook nagaan welke maatregelen ze kan nemen om ervoor te zorgen dat de integratie van mensen met een beperking in de groene banen wordt bevorderd, bijvoorbeeld door middel van quota.

Er moet ook internationale solidariteit zijn voor een rechtvaardige transitie. Dit houdt in dat de zwaarst getroffen groepen meer capaciteit en inspraak moeten krijgen in het klimaatbeleid op verschillende niveaus.

Dit betekent ook dat er meer inspanningen moeten worden geleverd om armoede uit te bannen en te voorkomen. De Belgische overheid is ervoor verantwoordelijk dat bepaalde groepen in de samenleving naar behoren worden ondersteund en dat hiervoor de nodige steunmaatregelen worden genomen.

“Sociaaleconomisch zwakkere groepen zijn immers minder geneigd om de transitie te maken en blijven langer afhankelijk van meer vervuilende energiebronnen. Indien deze groep onevenredig zwaar door een maatregel wordt getroffen, moeten corrigerende maatregelen worden overwogen”.

Dit om het "Mattheüseffect" te vermijden, waardoor de armsten niet kunnen deelnemen aan de rechtvaardige transitie, omdat een aantal van de tot dusver voorgestelde maatregelen alleen toegankelijk zijn voor mensen met hoge inkomens, die bovendien worden beloond met subsidies en belastingvrijstellingen (bv. zonnepanelen, elektrische auto's, etc.).

Het belang om de structurele oorzaken van de sociaaleconomische ongelijkheden aan te pakken om mensen te helpen hun rechten (op onderwijs, werkgelegenheid, huisvesting, gezondheid, voedsel etc.) te realiseren, wordt door verschillende actoren aangekaart. In verschillende bijdragen wordt aangedrongen op de vereiste investeringen om de toegang tot openbaar vervoer, hernieuwbare energie en huisvesting te garanderen. Er wordt gevraagd om de openbare diensten verder uit te bouwen om in de basisbehoeften te voorzien. Sommige bijdragen wijzen op de systemische visie die hiervoor nodig is. Er is een nieuwe kijk nodig op het overheidsbeleid (inzake voeding, mobiliteit etc.), vooral omdat het zo moeilijk is sectoren en actoren die gewend zijn om in hokjes te werken, samen te brengen.

In sommige bijdragen wordt gewezen op verschillende garanties die voor de burgers worden gevraagd, zoals toegang tot de natuur voor iedereen binnen een redelijke afstand van hun woning, toegang tot lokaal kwaliteitsvoedsel en een fatsoenlijk huisvestingsbeleid.

Er is ook vraag naar steun voor burger- en economische initiatieven met een holistische en systemische visie. Men wil de betrokkenheid en de participatie van de burgers bevorderen en tegelijkertijd op alle

niveaus (nationaal, regionaal, sectoraal, bedrijfsleven etc.) doeltreffende mechanismen voor de sociale dialoog instellen.

Het maatschappelijk middenveld roept op om deze doelstellingen concreet te vertalen in een nationaal beleid en om de uitvoering van deze doelstellingen structureel te monitoren via relevante indicatoren. Bovendien wordt voor alle wet- en regelgeving gevraagd naar reële effectbeoordelingen die rekening houden met de levensomstandigheden van de meest onderdrukte en kwetsbare bevolkingsgroepen.

Andere voorstellen zijn een institutioneel kader zoals een Just Transition Centrum binnen het nieuwe Klimaatcentrum, een permanente Just Transition-commissie (naar het voorbeeld van Schotland) en het opstellen van een Just Transition rapport over de maatschappelijke impact van de ecologische transitie aan de hand van duidelijke indicatoren. Dit rapport moet coherent zijn met de Nationale Energie- en Klimaatplannen.

Vraag 5 :

Wat moet er volgens u bereikt worden op het einde van de nationale Conferentie voor rechtvaardige transitie zodat we van een succes kunnen spreken?

Op Belgisch niveau bestaat de wil om een akkoord te bereiken over de definitie van rechtvaardige transitie en om tot een consensus te komen. In bijdragen lezen we in dit verband dat de belangrijkste risico's en de gevolgen ervan op korte en middellange termijn in kaart moeten worden gebracht en dat er op zeer korte termijn een uitvoerbaar actieplan, een echte planning, moet komen voor de vastgestelde risico's (zowel qua middelen als complexiteit).

“Het succes van een rechtvaardige energietransitie zou worden bewerkstelligd met een coherente intergouvernementele overeenkomst die de federale en regionale overheden verenigt rond een gemeenschappelijke actiebasis of die een gemeenschappelijk actieplan vastlegt in overeenstemming met de Europese doelstellingen”.

Er moet een duidelijk kader komen met een reeks concrete doelstellingen op verschillende beleidsterreinen, gebaseerd op informatie van de verschillende actoren. Een realistisch maar ambitieus tijdschema en concrete afspraken over het overleg tussen de verschillende gemeenschappen en gewesten zijn ook belangrijk om snel politieke actie te kunnen ondernemen. De conferentie moet zich richten op de opportuniteiten die de transitie creëert en de bij de transitie betrokken actoren laten participeren. Een positieve benadering hanteren en oog hebben voor alle mogelijkheden is essentieel voor een succesvolle transitie.

Het is van cruciaal belang ervoor te zorgen dat alle groepen in kwetsbare situaties daadwerkelijk deelnemen aan alle besprekingen in verband met de ecologische transitie. Er moeten maatregelen worden voorgesteld die de ongelijkheden tussen de verschillende lagen van de bevolking verminderen. Een ambitieus beleid inzake duurzaamheid en armoedebestrijding vereist een nauwe samenwerking tussen beleidsactoren op alle niveaus en op alle bevoegdheidsgebieden. In sommige bijdragen wordt opgeroepen tot een snelle vermindering van de uitstoot van broeikasgassen in België, in overeenstemming met de doelstelling om de opwarming van de aarde te beperken tot 1,5°C, gekoppeld aan de eerbiediging en verwezenlijking van de mensenrechten in binnen- en buitenland. In meerdere bijdragen wordt de oprichting van een Just Transition Centrum met een duidelijk financieringskader voorgesteld.

Uit sommige bijdragen blijkt een bereidheid om een sociale dialoog over klimaatmaatregelen op gang te brengen en maatregelen vast te leggen. Sommigen willen extra steun op sector- en bedrijfsniveau. Dit zou kunnen door een nationale commissie voor een rechtvaardige transitie (met als opdracht na te denken en maatregelen te nemen) op te richten die de transversale uitdagingen werkgelegenheid en opleidingen zou

moeten behandelen. Er is ook vraag naar wettelijke kaders, goede praktijken, financiële middelen en naar het in kaart brengen van de meest kwetsbare sectoren/regio's/gebieden en van de kansen die de transitie biedt.

Enkele bijdragen onderstreepten het belang van een op rechten gebaseerde aanpak waar de Conferentie de macht en de herverdeling van de macht durven benoemen. Ze moet dan ook een inclusieve samenstelling hebben met de verschillende betrokkenen uit het maatschappelijk middenveld (waaronder de sector ontwikkelingssamenwerking). Bovendien moet ze gebruik maken van het strategisch advies van multilaterale organen zoals de IAO. Sommige groepen die kwetsbare mensen vertegenwoordigen, vragen om gehoord te worden en om hun bezorgdheden (bv. beschikbaarheid van groene energie) om te zetten in prioritaire acties.

Concrete gendersensitieve doelstellingen en indicatoren voor de follow-up en de evaluatie en afspraken over de follow-up van de conferentie behoren tot de eisen van de verschillende bijdragen. Ook wordt gevraagd het cruciale belang te erkennen om in België het recht op voedsel en sociale voedselzekerheid te realiseren.

“Het gaat erom alle vormen van solidariteit te ontwikkelen die goed zijn voor het milieu en de nodige verbindingen tot stand te brengen, zodat we kunnen afstappen van een individualistische benadering. Het belang van sociale banden is essentieel in de rechtvaardige transitie”.

De Nationale conferentie voor een rechtvaardige transitie wordt niet gezien als een eindpunt, maar als het begin van een lang proces dat ons op een eerlijke en sociaal overlegde manier moet leiden naar een klimaatneutraal België tegen 2050. De transitie is een proces dat jaren zal duren. Deze conferentie kan het begin zijn van een permanent en constructief overleg. Er wordt ook voorgesteld om van de rechtvaardige transitie een thema van het Belgische voorzitterschap van de Europese Unie te maken en ervoor te zorgen dat België op Europees en internationaal niveau een voortrekker wordt op het gebied van de rechtvaardige transitie, d.w.z. op ecologisch, sociaal en democratisch gebied.

Presentatie Matrix

In het licht van de antwoorden op de toegezonden vragenlijst en in het licht van de bestaande literatuur zijn vier fundamentele behoeften vastgesteld, die een *conditio sine qua non* zijn voor het behoud en de ontwikkeling van het menselijk welzijn tijdens de ecologische transitie. Deze vier behoeften en de systemen die gelinkt zijn aan deze fundamentele noden structureren de discussies tijdens het Forum. Deze behoeften worden gekoppeld aan transversale aandachtspunten waarop het overheidsbeleid volgens de bijdragen moeten inzoomen.

Wanneer we de verschillende systemen en transversale aandachtspunten naast elkaar leggen komen we op volgende matrix uit.

	<i>Basisbehoeften</i>	Zich voeden	Kunnen schuilen en zich verwarmen	Zich (laten) verzorgen	Zich verplaatsen
	<i>Systeem</i>	Landbouw- en voedingssysteem	Residentiële en niet-residentiële gebouwenstock	Gezondheids systeem	Mobiliteit- en transportsysteem
<i>Transversale aandachtspunten</i>	Werk				
	Onderwijs en opleiding				
	Financiën en investeringen				
	Grondstoffen en energie				
	Gender				
	Armoedebestrijding				
	Internationale solidariteit				

Op basis van deze matrix werden 4 rondetafelgesprekken georganiseerd. De keuzes voor de onderwerpen die tijdens de rondetafelgesprekken werden behandeld en de transversale aandachtspunten die mee het debat voedden worden hierna nader toegelicht.

Rationale onderwerpen rondetafelgesprekken

Landbouw- en voedingssysteem

Eén van de basisbehoeften betreft 'zich voeden', ondersteund door het landbouw- en voedingssysteem. De kritiek op het huidige systeem is sedert de jaren '90 stelselmatig toegenomen. Op elk schaalniveau, van internationaal tot lokaal, werden wetenschappelijke rapporten gepubliceerd om te wijzen op het niet-duurzaam karakter van dat systeem.

Ook uit de beantwoorde vragenlijsten blijkt duidelijk dat er grote bezorgdheid bestaat over de risico's voor de landbouwsector en de bredere voedingsector die direct afhankelijk is van het werk van de landbouwers. Het landbouw- en voedingssysteem werd als een specifiek kwetsbare sector omschreven voor een niet-transitie, aangezien dit systeem erg kwetsbaar is voor de effecten van extreme weersomstandigheden en verschillende vormen van milieuvervuiling. De antwoorden op de vragen onderstreepten ook het risico van stijgende voedselprijzen als gevolg van mislukte oogsten door natuurrampen, geopolitieke spanningen of beleid om landbouwpraktijken te verduurzamen.

Om deze redenen hebben we ervoor gekozen om één van de rondetafelgesprekken te organiseren rond de vragen: Hoe moet de landbouw en het voedingssysteem er in België uitzien op het einde van de rechtvaardige transitie? En welke stappen moeten we nemen om daar te geraken?

Mobiliteit- en transportsysteem

Eén van de basisbehoeften betreft 'zich verplaatsen', ondersteund door het mobiliteit- en transportsysteem. De kritiek op het huidige systeem is ook hier sedert de jaren '90 stelselmatig toegenomen. Op elk schaalniveau, van internationaal tot lokaal, werden wetenschappelijke rapporten gepubliceerd om te wijzen op het niet-duurzaam karakter van dat systeem.

Het vrije verkeer van goederen en personen is gepaard gegaan met een mondialisering en is nu een centraal element in het functioneren van onze samenlevingen. De vraagstuk van de mobiliteit en het vervoerssysteem betreft zowel de ontwikkeling van onze economie als het garanderen van een waardig leven, gebaseerd op een capaciteitsbenadering. Deze kwestie stond centraal in veel van de ingezonden bijdragen.

De antwoorden op de vragenlijst hadden onder meer betrekking op kwetsbaarheid en mobiliteit. Het vermogen om zich te verplaatsen is een kwestie die de sociale betrekkingen structureert: de toegang tot werk, onderwijs, voedsel, gezondheidszorg, vrije tijd, enz. hangt in de eerste plaats af van de toegang tot een snel en efficiënt vervoermiddel. Het gaat niet alleen om mensen, maar ook om het functioneren van onze economie. In het mobiliteits- en transportsysteem doet de geleidelijke afschaffing van fossiele brandstoffen de vraag rijzen naar de afhankelijkheid van onze samenleving van bepaalde energiebronnen, die nuttig zijn voor de productie, invoer en uitvoer van goederen. Dit vereist een aanpassing van onze vervoersinfrastructuur, die momenteel is ontworpen voor het gebruik van technologieën die sterk afhankelijk zijn van fossiele brandstoffen (vliegtuigen, auto's, enz.).

Om deze redenen hebben we ervoor gekozen om één van de rondetafelgesprekken te organiseren rond de vragen: Hoe moet het mobiliteits- en transportsysteem in België eruitzien op het einde van de rechtvaardige transitie? En welke stappen moeten we nemen om daar te geraken?

Het gezondheidssysteem

Eén van de basisbehoeften betreft 'zich (laten) verzorgen', ondersteund door het gezondheidssysteem.

Het gezondheidsbeleid en de toekomst van de sociale zekerheid kwamen in veel antwoorden naar voren als fundamentele elementen. In de logica van One World, One Health, wordt het duidelijk dat de transitie

naar koolstofneutraliteit, de bescherming en het herstel van de biodiversiteit en de toepassing van het recht op een gezond milieu allen nauw met elkaar verbonden zijn en dat de gezondheid van onze ecosystemen een rechtstreeks effect heeft op de gezondheid van de mens.

Op elk schaalniveau, van internationaal tot lokaal, werden wetenschappelijke rapporten gepubliceerd om te wijzen op het niet-duurzaam karakter van dat huidige systeem.

Om deze redenen hebben we ervoor gekozen om één van de rondetafelgesprekken te organiseren rond de vragen: Hoe moet onze gezondheidszorg in België eruitzien op het einde van de rechtvaardige transitie? En welke stappen moeten we nemen om daar te geraken?

Residentiële en niet-residentiële gebouwenstock

Het is voor de mens een basisbehoefte om te kunnen schuilen en om zich te kunnen verwarmen.

Uit de analyse van de ingevulde vragenlijsten bleek er in het middenveld grote bezorgdheid te bestaan over de staat van de gebouwenstock in België. De residentiële en niet-residentiële gebouwenstock in België is één van grootste consumenten van energie in ons land. Verschillende actoren kaarten aan dat het efficiënt energiezuiniger maken van huizen, kantoren, bedrijven en overheidsgebouwen cruciaal zal zijn om onze klimaatdoelstellingen te behalen. Om dit voor elkaar te krijgen, wordt er aangegeven dat er enorme inspanningen nodig zullen zijn op vlak van investeringen, beleid en het opleiden en aanwerven van extra personeel.

Tegelijkertijd konden we vaststellen uit de analyse van de input dat er grote bezorgdheden bestaan betreffende de rechtvaardigheidsaspecten van een groene transitie van de gebouwenstock in België. Zo werd er door vele actoren aangekaart dat de gestegen energieprijzen van de laatste jaren reeds veel mensen in energiearmoede hebben geduwd en dat de energiekost ook voor bedrijven en in de zorg enorm oplopen. Mensen in armoede en huurders worden als extra kwetsbaar omschreven aangezien.

De nood aan werknemers in de bouw, een doorgedreven beleid dat er voor zorgt dat afvalstromen in België of Europa kunnen blijven en worden hergebruikt en de noodzaak om hernieuwbare energieproductie op te schalen en betaalbaar en toegankelijk te maken voor iedereen en dit op een rechtvaardige manier zijn andere uitdagingen die als zeer belangrijk naar voor kwamen.

Daarom hebben we ervoor gekozen om één van de rondetafelgesprekken te organiseren rond de vragen: Hoe moet de residentiële en niet-residentiële gebouwenstock in België eruitzien op het einde van de rechtvaardige transitie? En welke stappen moeten we nemen om daar te geraken?

Rationale transversale aandachtspunten

Om de verschillende besprekingen rond de vier fundamentele systemen te structureren, hebben wij uit de verschillende bijdragen verschillende transversale aandachtspunten vastgesteld. Deze aandachtspunten werden aldus in elk van de vier rondetafelgesprekken behandeld.

Werkgelegenheid:

Om de klimaat- en milieudoelstellingen te bereiken zullen bepaalde sectoren volledig moeten worden omgevormd, hetgeen gevolgen zal hebben voor de werkgelegenheid binnen deze sectoren. De ecologische transitie zal ook banen opleveren. De transitie zal alleen rechtvaardig zijn als er duurzame, stabiele en hoogwaardige banen worden gecreëerd en er steun wordt georganiseerd voor degenen die hun baan zullen verliezen.

Onderwijs en opleiding:

Dit scheppen van nieuwe banen vereist een bezinning over onderwijs, opleiding en omscholing. In het bijzonder moet aandacht worden besteed aan de opleiding van werkzoekenden, studenten en onderwijzend personeel.

Financiering en investeringen:

Om zowel de klimaat- en milieudoelstellingen als de doelstellingen inzake menselijk welzijn te bereiken, zullen aanzienlijke investeringen nodig zijn om de toegang tot openbaar vervoer, toegang tot hernieuwbare energie, toegang tot fatsoenlijke huisvesting en toegang tot gezond voedsel te garanderen.

Grondstoffen en energie:

De toegang tot bepaalde grondstoffen, met name enkele kritieke grondstoffen, houdt voor sommige sectoren in België aanzienlijke risico's in. Veel materialen die niet beschikbaar zijn in België of de EU zullen essentieel zijn voor de energietransitie van bepaalde sectoren in België zoals de automobiellindustrie en bepaalde hightech-sectoren. Een overgang naar een circulaire economie om belangrijke grondstoffen en afvalstromen beter in de waardeketen te behouden, wordt dan ook als essentieel gezien. Net zoals de noodzaak om snel minder afhankelijk te worden van andere landen voor onze vraag naar fossiele brandstoffen, door het gebruik van duurzame energiebronnen snel op te schalen.

Gender:

Uit studies blijkt dat ongelijkheid langs genderlijnen is verdeeld. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de kloof in arbeidsmarktparticipatie, ongelijke kansen op adequate huisvesting, ongelijke verdeling van betaald en onbetaald zorgwerk, ongelijke toegang tot besluitvorming, economische en financiële middelen. Daarnaast bestaat er ongelijke toegang tot STEM onderwijs en de daaruit voortvloeiende ongelijke toegang tot kennis en macht, ongelijke verdeling van onbetaald werk, hoger risico op armoede, enz.

Armoede:

Mensen die in armoede leven zijn bijzonder kwetsbaar voor de gevolgen van de klimaatverandering en andere milieuproblemen. Bovendien hebben zij doorgaans minder toegang tot de voordelen die een transitie kan bieden; zo zijn subsidies voor energiebesparingen, zonnepanelen of groene auto's vaak niet toegankelijk voor mensen die in armoede leven. Zij zijn bijzonder kwetsbaar voor prijsstijgingen ten gevolge van milieucrisissen, en mensen die in armoede leven, lopen meer risico's: minder gezonde voeding, ongezondere leefomgeving, beperktere toegang tot gezondheidszorg, enz.

Internationale solidariteit:

De gevolgen van de klimaatverandering en andere milieuproblemen zijn in het zuiden al het sterkst voelbaar. Bovendien zijn onze economieën nog steeds sterk afhankelijk van de wereldwijde ontbossing, die bijvoorbeeld wordt gevoed door de vraag naar vlees, hout en goedkope biobrandstoffen. Deze mensen zijn zeer kwetsbaar voor een niet-transitie. Daarom moet bijzondere aandacht worden besteed aan de Noord-Zuid verhoudingen op internationaal niveau.

FASE 2: VOORBEREIDING VAN HET FORUM (INTERVIEWS)

Voorafgaand aan het tweedaagse Forum (fase 3) werd met negentien actoren gesproken om een beter inzicht te krijgen in de voornaamste uitdagingen en kansen die een rechtvaardige transitie kan bieden en om de voorbereiding van de rondetafelgesprekken te verfijnen. Het gaat om actoren uit de academische wereld, Europese instellingen, bedrijvenkoepels, vakbonden, ngo's enz., wiens visie op de rechtvaardige transitie ons relevant lijkt voor dit rapport.

Organisaties	Naam
Internationale Arbeidsorganisatie	Lene Olsen
Europese Commissie	Sander Happaerts
Federaal Instituut voor Duurzame Ontwikkeling	Dieter Vander Beke
Centrale raad voor het bedrijfsleven.	Luc Denayer, Céline Mouffe en Bastien Castiaux.
Nationale Arbeidsraad	Jean-Paul Delcroix
Federale Raad voor Duurzame Ontwikkeling	Jan Mertens
International Trade Union Confederation	Bert De Wel
World Business Council For Sustainable Development	James Gomme
Observatoire français des conjonctures économiques (Frankrijk)	Eloi Laurent
The European Anti-Poverty Network	Sabrina Iannazzone
Algemeen Belgisch Vakverbond	Sacha Dierckx
Algemeen Christelijk Vakverbond	Mathieu Verjans en Bart Vannetelbosch
The Shift	Chipo Mbawu
Verbond van Belgische Ondernemingen	Olivier Van der Maren en Rodolphe Mouriau
Greenpeace	Carine Thibaut
Reset Vlaanderen	Vanya Verschoore
Interfederaal steunpunt tegen armoede	Mélanie Joseph
Oxfam	Eva Smets
BV-OECO	Jan Velghe

Analyse van de interviews

Hoewel uit deze interviews geen eensluidende definitie van de rechtvaardige transitie naar voor komt, zoals ook de Europese Commissie geen officiële definitie formuleert, leidt het concept in de vorm van de slogan "leaving no one behind" tot een aantal overwegingen. Terwijl het doel van de rechtvaardige transitie door sommigen wordt samengevat als het idee dat "elke Europese burger in de transitie een winnaar wordt", maakt het proces deel uit van de noodzakelijke strijd tegen de opwarming van de aarde en de milieucrisis en dit met oog voor maatschappelijke aandachtspunten, waaronder de transitie van jobs, opleidingen en ondernemingen en met als einddoel het decarboniseren van de economie in haar geheel en het werken richting een duurzame samenleving.

"De Duurzame Ontwikkelingsdoelstellingen zijn onderling verbonden. Het is niet de bedoeling er een paar uit te kiezen (pick & choose); we moeten ze samen nemen. Dat de EU zich hoofdzakelijk toespitst op de milieudoelstellingen, komt doordat ze geen sociale bevoegdheden heeft. Een rechtvaardige transitie gaat veel verder dan louter de klimaattransitie." Dieter Vander Beke, FIDO.

"Het gaat niet om een mirakeloplossing, maar veeleer om een reeks maatregelen om tot een rechtvaardige transitie te komen. Oxfam wil in dit discours het optimisme behouden als essentiële voorwaarde om tot gedragsverandering te komen: gedragsverandering vereiste een positieve visie op de toekomst." Eva Smets, Oxfam België.

Tijdens deze interviews werden verschillende uitdagingen beschreven:

- De potentiële impact van de ecologische transitie op werkgelegenheid. Het is noodzakelijk het debat over de nieuwe tewerkstellingssectoren en de sectoren die zullen moeten verdwijnen (de meest vervuilende sectoren) aan te gaan.
- De moeilijkheid om de verschillende actoren samen te brengen om het gesprek te voeren over de vele kwesties die op het spel staan.
- De afstemming van internationale voorbeelden van rechtvaardige transitie op de problemen van België en zijn gewesten op het vlak van hulpbronnen, lonen, arbeidsomstandigheden enz. Er kan geen sprake zijn van *one size fits all* omdat men dan dreigt bepaalde sectoren of structuren te discrimineren die niet over de nodige omstandigheden beschikken om deze *best practices* te volgen.
- De financiering van de transitie en de veelheid van verschillende machtsniveaus die bij dit soort proces betrokken zijn.
- En, tenslotte, de dichotomie die blijft bestaan tussen economische ontwikkeling en ecologische transitie, met name in de landen van het Zuiden (exploitatie van natuurlijke hulpbronnen in bepaalde gebieden enz.)

Om daar iets aan te doen, lijken uit de verschillende interviews vier aspecten van de transitie naar voren te komen: planning, participatie, financieringsbronnen en institutionele coördinatie op meerdere niveaus. Daaruit blijkt hoe talrijk de beslissingen zijn die nog genomen moeten worden.

"Tonen dat 'the window of opportunity' nog zeer open is op het vlak van rechtvaardige transitie, we staan nog maar aan het begin van het proces." (Eloi Laurent)

1. De planning

De rechtvaardige transitie plannen vergt een evenwicht tussen het betrekken van de partners, het becijferen van de belangrijkste gegevens en het ontwikkelen van maatregelen. De transitie zal

nieuwe banen opleveren, maar bepaalde sectoren waarvan de activiteiten niet stroken met de ecologische doelstellingen zullen zichzelf moeten heruitvinden. Maar de transitie mag dan kansen bieden, men moet zich daar wel goed op voorbereiden. De resultaten die worden nagestreefd als onderdeel van het rechtvaardig transitieproces moeten duidelijk zijn, namelijk een transitie van de huidige economie naar een koolstofarme, milieuvriendelijke, niet-toxische en circulaire economie en het scheppen van nieuwe banen met degelijke arbeidsomstandigheden.

"De rechtvaardige transitie omvat ook de transitie van werknemers van vervuilende bedrijven, de transitie in de landbouw, het beleid inzake opleiding en onderwijs die daarop voorbereiden, het beleid om armoede te bestrijden, een evenwichtiger belastinghervorming die de grootste lasten op de breedste schouders legt." Carine Thibaut, Greenpeace.

Om structurele en transversale planning tot een goed einde te brengen zou het raadzaam zijn te zorgen voor een reeks gegevens met betrekking tot de domeinen economie, sociale zaken en milieu, die essentiële instrumenten vormen om richting te geven aan de sectoren en domeinen die de grootste impact zullen ondervinden. Qua economie gaat het dan over economische conjunctuurindicatoren (BBP-groecijfer, inflatie, werkloosheidspercentage, handelsbalans enz.), qua sociale zaken om de maatschappelijke omstandigheden van mensen (brandstofarmoede, sociale uitsluiting enz.). Qua milieu zou het gaan om het schetsen van een portret van hoe de biodiversiteit eraan toe is.

"Om een rechtvaardige transitie in de juiste richting te leiden hebben we een beleid nodig dat (meer) anticipeert, met brede begeleidende maatregelen zoals (om)scholingsfondsen. Deze fondsen verstrekken de middelen die nodig zijn om werknemers te ondersteunen bij het ontwikkelen van de vaardigheden die ze nodig hebben voor de transitie." Bart Vannetelbosch, ACV

"Het valt soms niet mee gerichte en doeltreffende maatregelen te nemen als er geen gegevens zijn. Zich meer toespitsen op het verzamelen van relevante gegevens om weloverwogen beslissingen te nemen is dus altijd een goed idee. Anderzijds moeten we ook beslissingen durven nemen, zelfs als er (nog) te weinig gegevens zijn" Jan Velghe, BV-OECO.

Op initiatief van de politiek moet de strategie voor ecologische transitie een reeks doelstellingen per sector bevatten, zoals CO₂-emissiedoelstellingen. Chipo Mbawu (The Shift) licht toe: *"Het zal praktischer zijn heel nauwkeurig te zijn per nijverheid, want elke nijverheid is anders. Mij lijkt het noodzakelijk de sectoren in kaart te brengen die moeten veranderen, hun rol is in dit veranderingsproces te bepalen en uit te maken welke positieve resultaten we in de toekomst willen zien."* Sacha Dierckx, economisch adviseur bij de Algemeen Belgisch Vakverbond (ABVV), had het daarnaast over de ondernemingen in de energiesector, die in de voorhoede van de transitie zitten: *"De banen die deze vervuilende economische activiteiten met zich meebrengen, zullen moeten verdwijnen. Dat is de context waarin de vakbonden al jaren met kracht oproepen tot een rechtvaardige transitie, een oproep waar de politieke wereld en vooral het bedrijfsleven tot nu toe geen oor naar heeft gehad."*

Deze planning gaat gepaard met aandacht voor evaluatie om de vooruitgang te controleren en het ondersteuningsbeleid op de juiste plaatsen te concentreren. Het is belangrijk zich toe te spitsen op de sectoren die (snel) een diepgaande verandering moeten ondergaan en de nieuwe competenties te identificeren die gezocht worden voor de economie van de toekomst. In die zin begeleiden organisaties zoals de World Business Council for Sustainable Development de ondernemingen door *"instrumenten en oplossingen te ontwikkelen in een transitie van de huidige economie naar een netto-nul economie die een positieve sociale impact zou hebben over regio's, sectoren en verschillende demografische groepen heen, die allemaal betrokken zijn bij een rechtvaardige transitie"* James Gomme WBCSD.

Daarnaast is het van belang in het planningsproces rekening te houden met de realiteit van alle actoren: *"De transitie zal maar mogelijk zijn door alle actoren en alle economische activiteiten de gelegenheid en de tijd te geven om zich aan te passen. Er is een stabiel wet- en regelgevend kader nodig om ecologische en sociale duurzaamheid te bevorderen. Tegelijk moeten innovatie en investeringen in menselijk -, maatschappelijk - en milieukapitaal worden gestimuleerd."* Olivier Van der Maren, VBO.

Aangezien de impact transversaal zal zijn, moet de planning bovendien multisectoraal gebeuren (mobiliteit, stedelijke logistiek, onderwijs, beroepsopleiding, werkgelegenheid, armoede, milieu, landbouw, gezondheid, klimaat enz.) en moet hij kunnen inspelen op andere aandachtspunten zoals degene die te maken hebben met hulpbronnen en de toegang tot water.

"Wat zouden we in aanmerking kunnen nemen als onderwerpen voor de komende 2-3 jaar? Vrij ruime onderwerpen, niet te technisch, die alle maatschappelijke groepen aangaan en die het mogelijk maken de systemische aandachtspunten met elkaar te verbinden en synergieën in de hand te werken." Jan Mertens, FRDO.

Deze planning omvat ook het ontwikkelen van analyses om de gevolgen van milieubeleid voor de verschillende segmenten van de bevolking in kaart te brengen en het Mattheuseffect te vermijden (mensen die voordelen hebben, krijgen er uiteindelijk meer van en mensen die er minder hebben, hebben minder kans er te krijgen). Sommigen vinden immers dat men vooreerst met de kwetsbaarste mensen rekening moet houden in het planningsproces.

"Het bereiken van de duurzame ontwikkelingsdoelen, die dienstdoen als kader voor de mensenrechten, maakt het mogelijk een duurzame toekomst te bieden met respect voor het rechtvaardige karakter van de transitie." Henk Van Hootegem, Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting.

"Om grote stappen voorwaarts te kunnen zetten, is ook sociale steun nodig bij het grote publiek en de werknemers. Dat vereist het uitwerken van een gedeelde visie op de transitie, die hoge niveaus van sociale bescherming en degelijke jobs omvat" Bert De Wel, ITUC.

In feite dient men precies die mensen te identificeren die worden blootgesteld aan de impact van ecologische verstoring, om hun een antwoord te kunnen bieden. De rechtvaardige transitie kan weliswaar een economische kans bieden waarbij degelijke banen worden gecreëerd voor kwetsbare groepen, maar toch moet men rekening houden met een aantal belangrijke factoren, omdat er veel op het spel staat, zowel op het vlak van huisvesting (tekort aan betaalbare woningen op de markt, huurders met minder middelen om zich aan te passen), werkgelegenheid (kwaliteit van jobs voor mensen die ver van de arbeidsmarkt staan), digitalisering en nog veel meer. Sommigen benadrukken daarnaast de noodzaak om de gegevens over de verschillende risicoprofielen te kruisen.

"De regering zou moeten onderzoeken wie de kwetsbare mensen zijn en specifieke gegevens uitwerken over mensen in kwetsbare situaties om gericht oplossingen te kunnen financieren. Het BBP is geen echte weerspiegeling van de ongelijkheden. We hebben gegevens nodig om informatie over verschillende situaties van mensen die risico lopen met elkaar te vergelijken (...). Het is niet alleen de bedoeling mensen in kansarmoede te profileren als slachtoffers (van het systeem), maar ook als actoren van verandering. De statistieken over de armoedevallen kunnen nuttig zijn om te achterhalen wie deze personen zijn." Sabrina Lannazzone, European Anti Poverty Network.

De genderkwestie is eveneens naar voren geschoven als noodzakelijk tijdens de planningsfasen. Bepaalde sectoren worden op dit moment gedomineerd door mannen (energie, bouw enz.) en dus moeten er stimulansen komen om een mix van profielen te waarborgen in de nieuwe competenties die noodzakelijk zijn in "groene banen" (hernieuwbare energie).

"We merken immers op dat de banen in bepaalde sectoren hoofdzakelijk door mannen worden bezet (bv. energie, bouw enz.). Tijdens deze transitie moeten er absoluut stimulansen komen opdat meisjes nieuwe competenties ontwikkelen die noodzakelijk zijn in "groene banen" (bv. hernieuwbare energie) en zo moet worden vermeden dat deze ontluikende sector opnieuw uitsluitend door mannen wordt gedomineerd. Leren uit de fouten van het verleden, met andere woorden." Lene Olsen, IAO.

Naast planning vormt regelgeving ook een middel om de doelstellingen van rechtvaardige transitie te realiseren. Zo kan met name worden gebouwd aan een samenhangend beleidskader voor de verschillende aandachtspunten.

2. Participatie van de actoren

"Aan de transitie naar een groene economie en het afstappen van fossiele brandstoffen zijn evidente voordelen verbonden, maar beide moeten zorgvuldig worden aangepakt om de negatieve gevolgen in de waardeketen te voorkomen. Essentieel is dat allen op wie de transitie een impact heeft, kunnen participeren en dat middelen worden gevonden om de negatieve impact te minimaliseren, zoals nieuwe competenties bijbrengen." Chipo Mbawu, TheShift.

Alle belanghebbenden moeten erbij worden betrokken, van structuren die nog geen milieudialoog hebben ontwikkeld tot vertegenwoordigers van mensen die gewoonlijk van de beslissingsprocessen worden uitgesloten. De bevolking betrekken bij het proces van een rechtvaardige transitie is eveneens noodzakelijk om de representativiteit van de genomen maatregelen te waarborgen en sociale crisissen zoals deze met de gele hesjes in Frankrijk te voorkomen.

"Het einddoel zou zijn dat men van iedere Europese burger een winnaar in de transitie kan maken" Sander Happaerts, Europese Commissie.

Om een krachtige transitie te bewerkstelligen en de invloed van het maatschappelijk middenveld mogelijk te maken is het daarnaast van belang echt politiek gewicht en echte capaciteit te geven aan de verschillende organisaties die aan tafel worden uitgenodigd. De vertegenwoordiging van bepaalde bevolkingsgroepen rond de tafel, zoals jongeren, is voor sommigen overigens noodzakelijk.

"We moeten een brede coalitie bouwen voor een rechtvaardige transitie, te beginnen met de jongsten. Zij moeten uiteindelijk centraal staan in deze inspanning, omdat zij het maatschappelijk contract over de generaties heen vertegenwoordigen. Ze zijn er al in geslaagd hun ouders en grootouders te overtuigen via de klimaatmarsen, en nu kunnen ze hen overtuigen van economisch model te veranderen voor meer rechtvaardigheid." Eloi Laurent.

Parallel moet de driedelige dialoog tussen ondernemingen, vakbonden en overheden versterkt worden. Er is weliswaar een comité in het leven geroepen op het niveau van de overleggraden (NAR), maar er is nood om alle sectoren samen te brengen rond de doelstellingen van een rechtvaardige

transitie. Daarbij hoort ook betere kennis van de instrumenten, acties en initiatieven ter ondersteuning van de transitie die door elk van deze partijen in het leven zijn geroepen en het aanmoedigen van de drie partijen tot een proactieve opstelling i.v.m. transitieonderwerpen. De Internationale Arbeidsorganisatie geeft aan dat de driedelige dialoog bedoeld is om normen voor arbeidsomstandigheden voor werknemers te ontwikkelen, te bereiken en aan te nemen.

"Door de rechtvaardige transitie centraal te stellen in de driedelige dialogen kaart de Nationale Arbeidsraad precies de thema's aan die te maken hebben met werkgelegenheid in brede zin, zonder andere thema's uit te sluiten, zoals de strijd tegen armoede en de genderdimensie." Jean-Paul Delcroix, NAR.

Met name Spanje wordt met zijn driedelig dialoogproces genoemd als een interessant voorbeeld, net als Zuid-Afrika, met zijn sterke cultuur van overleg tussen sociale partners door middel van dialoog en samenwerking. Schotland en Nieuw-Zeeland worden ook regelmatig genoemd als voorbeelden inzake transitie.

"... Voor de Schotse regering is een rechtvaardige transitie enerzijds een proces, dat samen wordt uitgevoerd met degenen die het meest getroffen worden door de ecologische transitie, en anderzijds een resultaat, namelijk een rechtvaardigere en groenere toekomst voor iedereen. Om het verwezenlijken van deze ambitie te ondersteunen zet de Schotse regering zich in voor het uitwerken van rechtvaardige transitieplannen in overleg met de gemeenschappen, de vakbonden en de ondernemingen. Ook in Nederland heeft het equivalent van onze Centrale Raad voor het Bedrijfsleven een kaart en een banenregister ontwikkeld waarmee men kan inschatten welke banen zullen verdwijnen en welke gecreëerd kunnen worden met een lokale aanpak. Dat is een cruciaal instrument om op de toekomst te anticiperen en de arbeidswereld vandaag al voor te bereiden op de banen van morgen" Carine Thibaut, Greenpeace.

Het model van de Duitse regering wordt eveneens genoemd voor zijn "Green Deal" tussen ondernemingen en vakbonden in de auto-industrie. Andere initiatieven om alternatief ondernemerschap aan te moedigen, zoals de organisatie HERWIN doet met haar collectief van sociale en circulaire ondernemers in België, kunnen als inspiratie dienen.

Innovatieve mechanismen voor de arbeidsorganisatie worden eveneens geopperd als hefboomen, sommigen noemen daarbij de ontwikkeling van instrumenten zoals een mogelijk beroep doen op tijdelijke werkloosheid door de getroffen onderneming, waardoor de werknemer tijdelijk kan worden vergoed zonder te worden ontslagen. Dit innovatieve systeem is overigens als praktijk genoemd op Europees niveau, wat andere landen zoals Nederland aanmoedigt om dit voorbeeld te volgen. Sommigen wijzen eveneens op de noodzaak om nieuwe vormen van samenwerking en integratie op het werk te creëren om innovatie en vernieuwing gekoppeld aan initiatieven inzake energie, verwarming enz. aan te moedigen.

"De sectorale benadering kan een interessante manier zijn om aanvullende ruimten en gezichtspunten te openen. We hebben nood aan meer informele ruimten die inclusiever zijn, buiten de klassieke discussies tussen werkgevers en vakbonden om." Jan Mertens, FRDO.

3. De financieringsbronnen

De financiële middelen die voor de transitie worden uitgetrokken, kwamen tijdens enkele interviews aan bod. Sommigen wijzen daarbij vooral op het gebrek aan geld voor het plannen van

de transitie in de getroffen sectoren, maar er werd ook herinnerd aan het belang van Europese fondsen in het implementatieproces van de rechtvaardige transitie. Het Just Transition Fund is de eerste pijler van het Just Transition Mechanism (JTM), dat tot doel heeft Europese burgers bij te staan die getroffen worden door de overgang naar koolstofneutraliteit in 2050. Het gaat meer bepaald om mensen die wonen in regio's met vele economische activiteiten die afhankelijk zijn van de exploitatie van fossiele grondstoffen (steenkool, aardolie, chemische productie, zware industrie, metalen) en die gedoemd zijn te verdwijnen. Deze fondsen moeten het mogelijk maken de transitie te plannen en daarbij zowel proactief als reactief te werk te gaan. Samen vormen deze fondsen met name instrumenten voor de planning en omvorming van de businessmodellen van ondernemingen.

Sommigen stellen daarnaast voor een *nationaal transitiefonds* op te richten om de transitie te begeleiden, naar het voorbeeld van het *Norway fund* voor investeringen in hernieuwbare energie. Anderen vragen zich af of het proces dat staatssecretaris Thomas Dermine hanteert om Europese fondsen toe te wijzen als inspiratie zou kunnen dienen voor het organiseren van het proces om verdere stappen te zetten in de richting van een billijke transitie.

"Om de sociale interactie alle kansen te geven om tot een rechtvaardige transitie te komen moet er bovenop een goed proces ook voldoende financiering voorhanden zijn. In die zin zou het nuttig zijn voor het proces en het financieringskader een model te ontwikkelen. Dat kader kan vervolgens worden gebruikt om substantiële vooruitgang te boeken per thema of sector. Het zou mogelijk kunnen zijn te werken met sectorale fondsen, naar het voorbeeld van het Nederlandse fonds voor een rechtvaardige transitie."
Vanya Verschoore, Reset.Vlaanderen.

4. Institutionele coördinatie op meerdere niveaus

Ten slotte werd institutionele coördinatie op meerdere niveaus als essentieel vernoemd. Dit impliceert een gegarandeerde brug tussen de verschillende bevoegdheidsniveaus. Het implementeren van een rechtvaardige transitie op Belgische schaal vergt noodzakelijkerwijs dat de hindernissen van het Belgische institutionele systeem en de gedeelde bevoegdheden overstegen worden. Bijgevolg dient men het transversale karakter van de bevoegdheden op verschillende machtsniveaus te bevorderen.

"De rechtvaardige transitie moet de sokkel zijn waarop beslissingen berusten op elk bestuursniveau en voor elke bevoegdheid. De politieke doelstellingen moeten hoge klimaatambities weerspiegelen."
Sander Happaerts, Europese Commissie.

Steden en regionale regeringen worden de facto beschreven als belangrijke partners in een rechtvaardige transitie. Als referenties worden onder meer Amsterdam en het Brussels Hoofdstedelijk Gewest genoemd voor hun toepassing van het donutmodel.

Daarnaast is het van vitaal belang rekening te houden met het werk dat al is verricht, met name in het kader van het Nationaal Energie- en Klimaatplan en ander Europees, nationaal en gewestelijk beleid dat in dezelfde richting gaat. Hetzelfde geldt voor duurzame ontwikkelingsprojecten die samen met ontwikkelingslanden worden uitgevoerd. Bovendien gaven meerdere geïnterviewden aan dat het stappenplan voor een rechtvaardige transitie niet simpelweg de som kan zijn van uiteenlopende standpunten.

FASE 3: ORGANISATIE VAN DE RONDETAfelGESPReKKEN

Tijdens de derde fase van het Forum werden 28 verschillende rondetafelgesprekken georganiseerd onder leiding van moderatoren. De deelnemers, ongeveer 100 vertegenwoordigers van het verenigingsleven, de werkgevers en de vakbonden, namen deel aan rondetafelgesprekken rond vier cruciale systemen (landbouw en voedselsysteem, residentiële en niet-residentiële gebouwenstock, zorgsysteem, mobiliteit en transportsysteem) en zeven aandachtspunten (werkgelegenheid, onderwijs en opleiding, financiering en investeringen, hulpbronnen en energie, gender, armoedebestrijding, internationale solidariteit) van de matrix, zoals toegelicht in het deel *methodologie* van dit rapport. Binnen elk systeem werd eerst een backcasting-oefening gedaan om de doelstellingen te bepalen die tegen 2050 moeten worden gehaald om ervoor te zorgen dat de transitie op een rechtvaardige manier verloopt. Vervolgens werden de voornaamste uitdagingen, kansen en mogelijke aanbevelingen gedetailleerd besproken voor elk transversaal thema.

Hieronder staan de doelstellingen voor 2050 en de voornaamste aanbevelingen per thema binnen de systemen-sectoren zoals door de deelnemers voorgesteld. Het gaat wel degelijk om een samenvatting van de interventies van de deelnemers en in geen geval om een synthese waarover een consensus onder de deelnemers zou bestaan.

1. Landbouw en voedselsysteem

De voornaamste doelstellingen die tegen 2050 moeten worden behaald op het vlak van landbouw en voedselsysteem als onderdeel van de implementatie van een rechtvaardig transitiebeleid, zoals genoemd door de deelnemers tijdens de backcasting-oefening, worden hieronder overgenomen:

Tewerkstelling	<ul style="list-style-type: none">• Fatsoenlijke lonen en banen garanderen voor iedereen in de hele keten van landbouw en de voedingsnijverheid• Voor iedereen toegankelijke banen garanderen• Werkzekerheid in duurzame landbouw garanderen gedurende de hele loopbaan• Een einde maken aan de uitbuiting van landarbeiders, immigranten & seizoenarbeiders (verband tussen inkomens en verkoopprijs)• Het seizoensgebonden werksysteem aanpassen om pieken op te vangen zonder de nadelen van het huidige systeem, met verlengde werkdagen en onzekere situaties• Familiale landbouwmodellen opnieuw invoeren en bestendigen• De terugkeer van boeren aanmoedigen• Duurzame modellen versterken: steun voor gediversifieerde productie van hoge kwaliteit; steun voor de beheersautonomie van producenten wat hun verkoop- en productiemiddelen betreft• Minder controledruk en administratieve druk
Gender	<ul style="list-style-type: none">• Gendergelijkheid binnen het voedselsysteem bevorderen• Strijd tegen malnutritie en voedselonzeekerheid, waardoor vrouwen onevenredig hard worden getroffen• Zorgen voor betere toegang tot landeigendom (ondanks hun bijdrage aan de voedselproductie bezitten vrouwen in totaal minder dan 2% van de grond)

	<ul style="list-style-type: none"> • Toezien op een betere verdeling van het huishoudelijke werk dat komt kijken bij het voeden van het gezin, met name boodschappen doen, koken enz. • Vrouwelijk ondernemerschap ondersteunen
Opleidingen & Onderwijs	<ul style="list-style-type: none"> • Alle talenten meenemen in duurzame jobs, niemand uit de boot laten vallen • De arbeidsmarkt en het onderwijs op elkaar afstemmen • Geschikte opleidingen waarborgen die afgestemd zijn op de nieuwe noden • Investeren in boerderijscholen en in startersprogramma's ☒ Landbouw en in ruimere zin het voedselsysteem weer een plaats geven in schooltrajecten • De evolutie in voedingspatronen ondersteunen, in het bijzonder met meer fruit, groenten en plantaardige eiwitten en minder bewerkt vlees • Voedselarmoede bij leerlingen aanpakken in de scholen
Internationale solidariteit	<ul style="list-style-type: none"> • Transnationale voedselsoevereiniteit garanderen, niet ten koste van derde landen • Een voedselsysteem garanderen dat de landen in het Zuiden niet verarmt • In de landen van het Zuiden investeren in regeneratieve landbouw om de transitie te ondersteunen • <i>(zelfde doelstelling i.v.m. hervorming van seizoenarbeid als onder "werkgelegenheid")</i>
Financiën & investeringen	<ul style="list-style-type: none"> • Investeren voor een correcte vergoeding van producenten • Investeren in een socialezekerheidsstelsel om toegang tot degelijke voeding te garanderen voor de meest kwetsbaren • Een deel van de voedselvoorziening uit de commerciële sfeer halen om er een openbaar of gemeenschappelijk goed van te maken • Coöperatieve landbouwmodellen financieren • Het recht op voedsel garanderen • Een eerlijke prijs waarborgen voor de hele keten (delen van de risico's ...) • Billijke spreiding van de inspanning over de actoren • Innovatie en investeringen op het gebied van concurrentievermogen ondersteunen voor de productie in België • Een systeem garanderen waarin gezonde, duurzame producten goedkoper en makkelijker verkrijgbaar zijn dan ongezonde, vetrijke producten • Alle actoren betrekken: landbouwers, verwerkers, kleinhandel, burgers (consumenten), regering enz.
De strijd tegen armoede:	<ul style="list-style-type: none"> • Het recht op voedsel en voedselzekerheid implementeren en garanderen • Toegang tot duurzame voeding garanderen voor iedereen (met een focus op de meest kwetsbaren) • Problemen verbonden aan malnutritie uitroeien (chronische ziekte, te veel zout, suiker, vet)

Hulpbronnen & Energie	<ul style="list-style-type: none"> • Tot een duurzame landbouw komen, waarvan het merendeel agro-ecologische en biologische landbouw omvat • Landbouw ten dienste stellen van krachtige ecosysteemdiensten • Rekening houden met de specifieke noden van de landbouw (aanpassingstijd, tijd voor onderzoek en innovatie) • Circulariteit bevorderen • Onafhankelijkheid van externe inputs aanmoedigen en meer gebruik van reststromen die zelfvoorzienend zijn • Gemengde energie bevorderen • Nul koolstof nastreven in de sector • De productie op een beperktere ruimte optimaliseren (bv. verticale boerderijen) • 50% minder intercontinentaal transport garanderen in de sector
-----------------------	---

Om aan de verschillende doelstellingen te voldoen zijn allerlei aanbevelingen geformuleerd. Ze slaan op het herzien van financiële steunmechanismen, op het aanpassen van het regelgevend kader aan de milieutransitie, op het systematisch begeleiden van verandering om de evolutie van maatschappelijke paradigma's naar meer duurzaamheid te bevorderen en op het versterken van de institutionele samenwerking tussen meerdere belanghebbenden.

1. Herziening van mechanismen voor financiële steun

De rechtvaardige transitie in het voedselsysteem impliceert **een herziening van de ondersteuningsmechanismen**, met name **op financieel gebied**. Onszelf de middelen verschaffen om de gestelde doelen inzake milieutransitie te halen is primordiaal.

De deelnemers zijn vertrokken van een vaststelling: dat het noodzakelijk is het beroep van landbouwer nieuw leven in te blazen. Mensen met een beroep in de landbouw moeten daarvan degelijk kunnen leven en hun werk moet naar waarde geschat worden. Naast deze noodzaak om het beroep aantrekkelijker te maken, is er de noodzaak om duurzame producten voor iedereen toegankelijk te maken, ook voor mensen in kansarme situaties. Er zijn dus middelen nodig om deze rechtvaardige/betaalbare prijs voor burgers te garanderen en om tegelijk een eerlijke verloning te waarborgen voor alle actoren in de keten. Sommigen opperen een project op het vlak van sociale zekerheid voor duurzaam voedsel, dat het mogelijk zou maken de bijdragen te herverdelen om bepaalde soorten producten (duurzaam, billijke prijzen, korte keten enz.) te bevoordelen.

Uit de discussies kwam ook een gezamenlijke vaststelling naar voren: zoals de zaken er nu voor staan, zullen subsidies de transitie niet mogelijk maken voor de actoren in de waardeketen van het voedselsysteem. Een consensus over de middelen is weliswaar moeilijk te vinden, maar tal van pistes worden geopperd: een einde maken aan de koppeling van steun via het Gemeenschappelijk landbouwbeleid aan het aantal hectaren om kleine bedrijven te bevoordelen, minder of zelfs geen subsidies voor niet-duurzame producten en productiewijzen, steun voor de plantaardige eiwitketens in Europa, meer massale financiële begeleiding voor veerkrachtige landbouwtechnieken die minder water en minder chemische meststoffen verbruiken ...

Om een visie op internationale samenwerking te verdedigen die strookt met de doelstellingen van een rechtvaardige transitie, benadrukt men vervolgens de noodzaak om te investeren in regeneratieve landbouw in de landen van het Zuiden. De facto is het verhogen van het begrotingsdeel dat gekoppeld

is aan duurzame voeding één van de antwoorden die de deelnemers aanreiken, evenals investeren in duurzame voedselverwerking in de landen die basisproducten produceren. Schuldkwijtschelding voor landen in het Zuiden kan door sommigen weliswaar worden gezien als steun voor duurzame voedselsystemen, maar deze kwestie kon niet verder uitgediept worden.

Ten slotte moet vrouwelijk ondernemerschap worden ondersteund. Sommigen benadrukken immers dat vrouwen beschouwd kunnen worden als motor van de transitie, aangezien zij vaak de drijvende kracht zijn achter voorstellen om productiemodellen te diversifiëren. Als er momenteel een tekort is aan landbouwers, dan zou 'vrouwelijk investeren' eveneens kunnen helpen om een nieuwe dynamiek te geven aan de opkomst van alternatieve modellen. Vrouwen steunen is dan ook van primordiaal belang. Dat kan gebeuren door positieve vrouwelijke ondernemersinitiatieven op het gebied van transitie te subsidiëren of door middelen toe te wijzen aan organisaties die op dat gebied actief zijn.

Bij het kijken naar al deze steunmechanismen vinden sommigen dat de aandachtspunten op het vlak van concurrentievermogen en de toekenning van voldoende middelen voor O&O niet uit het oog mogen worden verloren. De Belgische markt moet kunnen blijven concurreren met de Europese en internationale markten. Ook werd er een opmerking gemaakt over de (belangrijke) hefboomfunctie die de banksector zou kunnen vervullen in het kader van de transitie.

2. Aanpassing van het regelgevend kader aan de milieutransitie

De deelnemers formuleerden een reeks voorstellen in verband met regelgeving, om de transitie naar een rechtvaardig en duurzaam voedselsysteem te waarborgen. Om te beginnen benadrukt men daarbij de nood aan een voedselsysteem dat voor zijn grondstoffen en arbeidskracht niet afhankelijk is van de landen in het Zuiden. In die zin wordt het statuut van de seizoenarbeiders in de landbouw beschouwd als een werkpunt. Daarover worden pistes geopperd, sommigen breken een lans voor een systeem van legale migratie op Europees niveau om landarbeiders in degelijke omstandigheden op te leiden en in dienst te nemen. Bij sommigen bestaat ook de wil om minder afhankelijk zijn van de import van bepaalde producten, zoals meststoffen, geconcentreerd voeder enz. die in landbouwbedrijven worden gebruikt.

Andere regelgevende maatregelen werden genoemd, meer bepaald het belang, omwille van de coherentie, van het invoeren van *spiegelmaatregelen*, d.w.z. het afstemmen van de import- en exportregelgeving op de Europese normen. Deze import-exportkwesties roepen evenwel discussie op: sommigen vinden dat men harder moet optreden omdat de productie van bepaalde producten hierdoor kan worden verplaatst; anderen vinden dat eerst een algemene kijk nodig is op de ontwikkelde branches en de onderliggende aandachtspunten daarvan. Ook zijn sommigen van mening dat regelgeving die verband houdt met de wereldhandelsorganisaties, meer bepaald via de vrijhandelsovereenkomsten, moeten worden aangevochten.

Ten tweede wordt het belang van het behoud van hulpbronnen sterk benadrukt en unaniem vastgesteld. Het reguleren van de toegang tot land wordt als prioriteit naar voren geschoven, terwijl de prijs van grond te hoog is voor Belgische landbouwers. Dat vormt een rem die centraal staat bij het al dan niet rendabel zijn van een – vooral familiaal – landbouwbedrijf. Hetzelfde geldt voor de toegang tot water, waar veel aandacht aan moet worden besteed. Deze kostbare hulpbron moet rationeel worden gereguleerd, zowel kwantitatief als kwalitatief. Transversaal gezien lijkt het relevant te werken aan een beter samengaan van particuliere-publieke systemen in verband met deze aandachtspunten. Het belang van circulariteit voor de

hele waardeketen wordt eveneens benadrukt. De aandacht wordt evenwel gevestigd op het belang van het handhaven van de nevenstromen van de voedingsindustrie in de landbouw.

Tot slot kunnen ook genderkwesties het voorwerp zijn van regelgeving, in het bijzonder via de invoering van quota bij de instanties die beslissingen nemen over het voedselsysteem. Naast dit punt wordt ook gewezen op het statuut van helper, dat voornamelijk wordt toegekend aan vrouwen in agrarische beroepen. Sommigen vinden weliswaar dat de sector op dit gebied al inspanningen heeft geleverd, maar volgens anderen is dat nog altijd niet genoeg: zij roepen de sector op inclusiever te worden.

3. Systematisch begeleiden van verandering om de evolutie van maatschappelijke paradigma's naar meer duurzaamheid te bevorderen

Naast aandachtspunten als financiering en regelgeving is systematische begeleiding van verandering van fundamenteel belang om tot een rechtvaardige transitie te komen. De maatschappelijke paradigma's rond voedselkwesties moeten evolueren en er is nog een lange weg te gaan op het gebied van sensibilisering en educatie maar ook op het vlak van begeleiding.

In eerste instantie lijkt het pertinent te werken aan de kennis van het grote publiek over het voedselsysteem en wat daarbij komt kijken: de definitie van gezonde voeding, de externe effecten achter de kosten, enz. Deze sensibilisering zou trouwens positieve effecten hebben aangezien malnutritie een weerslag heeft, met name voor de gezondheidssector. Parallel vinden sommigen het nodig de sensibilisering bij leidinggevendenden (overheid, industrie enz.) te versterken.

Op het vlak van onderwijs benadrukt men de noodzaak om ervoor te zorgen dat de aandachtspunten inzake het voedselsysteem in alle schooltrajecten aan bod komen, in samenhang met andere punten zoals biodiversiteit, natuur enz. Duurzaamheid als onlosmakelijk onderdeel van het curriculum voor toekomstige landbouwers wordt ook als primordiaal gezien. Dat is in bepaalde structuren weliswaar reeds het geval, maar nog niet algemeen genoeg.

Tot slot is het van belang aandacht te hebben voor werknemers die hun transitie moeten/willen verwezenlijken. In die zin moet er meer steun komen voor beroepsopleidingen gedurende de hele loopbaan voor mensen die in het voedselsysteem werken. Dat maakt daarnaast het bevorderen van de mobiliteit tussen sectoren mogelijk. Niettemin moet men erop toezien dat deze mensen tijd krijgen om zich aan te passen en dat ze over de juiste theoretische en technische instrumenten beschikken.

4. Versterking van de institutionele coördinatie op meerdere niveaus

Transversaal werd eraan herinnerd hoe belangrijk het is de recent ontwikkelde gewestelijke plannen (Good Food 2.0 in Brussel, Voedselstrategie in Vlaanderen, Référentiel système alimentaire durable wallon enz.) te integreren en te koppelen. Daarin staan tal van inspirerende bestuursmaatregelen en -mechanismen.

2. residentiële en niet-residentiële gebouwenstock

De voornaamste doelstellingen die tegen 2050 moeten worden behaald op het vlak van de residentiële en niet-residentiële gebouwenstock als onderdeel van de implementatie van een rechtvaardig transitiebeleid, zoals genoemd door de deelnemers tijdens de backcasting-oefening, worden hieronder overgenomen:

Tewerkstelling	<ul style="list-style-type: none"> • De kwaliteit van werkgelegenheid verbeteren door een algemene herwaardering van de beroepen die verband houden met de gebouwenstock • Een salaris waarmee waardige leefomstandigheden verzekerd zijn • Meer mensen aan het werk zetten door de beschikbare arbeidsreserve van inactieven en werklozen te activeren • Mensen motiveren om te streven naar voltijds werk • De bouwsector aantrekkelijker maken voor jongeren (arbeidsvoorwaarden, eindeloopbaanplannen, bezoldigingen, werktijden, flexibiliteit en afwisseling in het werk) • Een toereikende hoeveelheid menskracht bereiken door de beschikbaarheid van de werknemers te bestuderen • Nagaan welke beroepen in de sector in de toekomst nodig zullen zijn • Flexibiliteitsmaatregelen doorvoeren bij de arbeidskrachten • Af geraken van sociale dumping in de bouwsector (zo weinig mogelijk onderaanneming in de sector) • Ervoor zorgen dat werknemers en werklozen betrokken worden bij het concipiëren van beschikbare opleidingen
Gender	<ul style="list-style-type: none"> • Afraken van genderspecifieke studierichtingen en deze richting verder blijven moderniseren • Een einde maken aan seksuele intimidatie op werven • Toezien op meer genderdiversiteit in de bouw en op werven • De transitie verwezenlijken met de hele bevolking en zorgen voor inclusiviteit in het huisvestingsbeleid
Opleidingen & Onderwijs	<ul style="list-style-type: none"> • Het beroepsonderwijs herwaarderen • Degelijke nieuwe opleidingen rond duurzame materialen, nieuwe technieken en technologieën bevorderen voor alle tewerkstellingsniveaus. • Technische opleidingen en ambachten opwaarderen. • Beroepen bevorderen in de stedenbouw (gemoderniseerde en duurzame gebouwen) en in het transport (weg, spoor) • Gewaarborgd en daadwerkelijk levenslang leren bevorderen voor iedereen
Internationale solidariteit	<ul style="list-style-type: none"> • Sociale normen en milieunormen toepassen op de hele waardeketen (cfr. Due Diligence) en via vrijhandelsovereenkomsten uitbreiden tot buiten de grenzen van de EU • Huisvesting garanderen voor iedereen, met inbegrip van kwetsbare mensen (vluchtelingen, mensen in een onzekere economische situatie)

Financiën & investeringen	<ul style="list-style-type: none"> • Grootschalige renovatie van het gebouwenbestand voorfinancieren met premies maar ook door groepsrenovatie te bevorderen (focus per wijk) • Burgers begeleiden bij renovatie • Erop toezien het mattheuseffect te beperken, d.w.z. dat de hulp vooral terechtkomt bij groepen die reeds in het voordeel zijn
De strijd tegen armoede:	<ul style="list-style-type: none"> • Energiearmoede uitroeien • Degelijke huisvesting waarborgen voor iedereen, evenals betaalbare toegang tot de verschillende energiebronnen • Energie-efficiënte sociale huisvesting garanderen
Hulpbronnen & Energie	<ul style="list-style-type: none"> • Nieuwbouw beperken en de voorkeur geven aan renovatie • Het energienetwerk versterken om ruimte te bieden aan de verschillende vormen van energiedelen (energiegemeenschap, peer-to-peer energy, Grid is key enz.) en om een systeem voor het produceren, transporteren, distribueren en leveren van energie tegen betaalbare prijzen, te integreren • Een echt netwerk voor circulaire economie integreren in de bouwsector (circulariteit van materialen, hergebruik, recycling, enz.) en tegelijk de productieketens vernieuwen. • De EPB-certificaten in de verschillende gewesten harmoniseren en vereenvoudigen

Om de verschillende doelstellingen te halen hebben alle belanghebbenden in België een aantal aanbevelingen geformuleerd over aandachtspunten en doelstellingen die verband houden met de residentiële en niet-residentiële gebouwenstock. De verschillende actoren hebben uitgeweid over de dringende noodzaak om een strategie voor renovatie van gebouwen uit te werken, een algemene opwaardering van banen in de renovatie- en bouwsector door te voeren, een financieringsstrategie te bedenken, een technologische evolutie aan te moedigen die prioriteit geeft aan de circulaire economie en een passend regelgevend kader om de aanbevelingen te ondersteunen.

1. Invoering van een stappenplan om renovatie op Belgisch niveau aan te moedigen.

Alle belanghebbenden wensen bij het openbaar bestuur een stappenplan te zien voor de renovatie van gebouwen in België. Volgens hun respectieve prioriteiten zou de strategie prioriteit moeten geven aan: (1) overheidsinvesteringen in de renovatie van gebouwen, (2) de renovatie van energiezeven (energieverslindende gebouwen), (3) renovatie per wijk, (4) de invoering van een begeleidingssysteem voor de renovatie van gebouwen, (5) het uitwerken van een ex-ante en ex-post evaluatie bij de opvolging van renovatiewerkzaamheden en -beleid, (6) het implementeren van een beleid voor thermische renovatie op basis van de realiteit van de minst bedeelde groepen, (7) het bevorderen van werken met derde investeerders (publiek of privé) voor mensen in armoede en (8) het federaliseren van het energieprestatiecertificaat voor gebouwen.

Tijdens de discussies is gezegd dat de sector zowel een algemene herwaardering in de collectieve beeldvorming nodig heeft als een concrete verbetering van de arbeidsomstandigheden (zwaarte, veiligheid, gelijkheid tussen mannen en vrouwen enz.). Die herwaardering verloopt via aangepaste opleidingsplannen voor werkzoekenden en werknemers die zich laten omscholen of bijscholen. Deze opleidingen moeten specifiek aandacht besteden aan de duurzaamheid en circulariteit van materialen. Het is ook essentieel dat deze opleidingen bijzondere aandacht hebben voor de genderdimensie van de bouwsector door te streven naar een betere vertegenwoordiging en inclusie van vrouwen in de sector.

Om in te spelen op de genoemde aandachtspunten lijken heel wat aanwervingen noodzakelijk. In dat opzicht wijzen sommigen op de noodzaak om in België een cultuur van bereidwilligheid te ontwikkelen door overheidsbeleid in die zin in te voeren. Anderen zullen het hebben over de noodzaak om banen in de bouw- en energiesector opnieuw aantrekkelijk te maken.

2. Uitrol van een financieringsstrategie

Bij de renovatie van Belgische gebouwen rijst de vraag naar de financiering. Meerdere pistes vallen te verkennen i.v.m. mogelijke oplossingen: (1) de centrale banken aanspreken om de werkzaamheden te financieren die nodig zijn om het gebouwenbestand koolstofneutraal te maken, (2) gebruik van de inkomsten uit de verkoop van emissierechten in het kader van het emissiehandelssysteem van de Europese Unie, (3) een algemene herziening van de Belgische vastgoedbelasting en (4) een lichter belastingregime voor ondernemingen die bijdragen aan de transitie.

Ongeacht de gekozen financieringsstrategieën wijzen sommigen op het belang van de strijd tegen armoede in het proces van een rechtvaardige transitie. Het is bijvoorbeeld van belang coherent te blijven bij de renovatie van huurgebouwen: het comfort van de huurder en de energieprestaties van wat ze huren moeten verbeteren, maar tegelijk moet het rendement van de investering van de eigenaars gewaarborgd blijven. Daarnaast mogen de begunstigen van sociale huisvesting, waaraan in verschillende Belgische gemeenten een tekort wordt vastgesteld, niet vergeten worden bij het overheidsbeleid voor de energierenovatie van gebouwen. Voor een aantal deelnemers is de prioriteit het renoveren van sociale woningen.

3. Vooruitgang in de technologische transitie

De transitie van het vastgoedbestand zal ook technologische innovatie met zich meebrengen. Deelnemers noemden daarbij drie assen: een snelle verschuiving naar een circulaire economie, meer ontwikkeling van low-tech oplossingen in de productieketens en een actieve ontwikkeling van nieuwe productiewijzen en manieren om energie te delen teneinde de impact op het milieu te beperken. Door onze relatie met technologieën fundamenteel te herzien en na te denken over de effecten ervan op de ecosystemen, kan low-tech volgens bepaalde deelnemers bijdragen aan de energietransitie. Ten slotte zullen, nu in 2019 op Europees niveau overeenstemming is bereikt over de decentralisatie van de energieproductie (Richtlijn 2019/944 van het Europees Parlement en de Raad van 5 juni 2019), huishoudens en bedrijven de kern vormen van de energiemarkt van morgen (productie, opslag, verbruik, delen en verkoop van energie).

4. Bepalen van een regelgevend kader dat geschikt is voor de ecologische transitie

De bouwsector heeft een passend regelgevend kader nodig, zodat ze via renovatiediensten van hoge kwaliteit effectief en doeltreffend kan bijdragen aan de ecologische transitie. Twee aspecten lijken daarbij essentieel voor de verschillende deelnemers. Sommigen wijzen op het belang van de uitbreiding van sociale normen en milieunormen, zoals uiteengezet in de Due Diligence-richtlijn van de Europese Unie, tot de hele waardeketen, met bijvoorbeeld een bijsturing van de koolstofprijs aan de grenzen van de Europese Unie. Zo zouden de mogelijkheden voor sociale dumping beperkt worden. Een tweede aspect, aangehaald door een andere deelnemer, betreft de uitrol van stimulerende en andere maatregelen (administratieve versoepeling, fiscaliteit) om Belgische bedrijven in de bouwsector bij hun transitie te begeleiden zonder hun concurrentievermogen of hun activiteiten te schaden.

De internationale dimensie van de Due Diligence-richtlijn die door het Europees Parlement werd uitgevaardigd, houdt in dat ze de druk op de ecosystemen van de planeet kan beperken. Door de

exploitatievoorwaarden in de hele waardeketen van materialen die noodzakelijk zijn voor de bouw en renovatie van Europese gebouwen te controleren, kan de Europese Unie waardige arbeidsomstandigheden en een beter milieu garanderen, zelfs buiten haar grenzen.

Om te garanderen dat het regelgevend kader wordt aangepast aan de noden van de sector, zal een monitoringsysteem moeten worden opgezet om de voortgang van de sector in het verwezenlijken van de transitiedoelstellingen te kunnen volgen.

5. Implementatie van begeleidende processen

Gezien de uitdagingen waar onze samenlevingen voor staan en de complexiteit van het overheidsbeleid om ze aan te pakken, leek het voor alle belanghebbenden essentieel dat er gepersonaliseerde begeleidingsprocessen komen. Want of het nu gaat om maatregelen die nodig zijn om iemands woning koolstofneutraal te maken, om het onderhandelen over de uitvoering van die maatregelen als huurder, om de financiering ervan of om vertrouwd raken met hoe energiegemeenschappen werken, het vergt allemaal tijd en nieuwe kennis. Daarom vonden sommige deelnemers dat er begeleidende mechanismen moeten worden bedacht en ter beschikking van de burgers worden gesteld, met name van de kwetsbaarste burgers. Daarnaast zijn andere organisatievormen voor de renovatie van Belgische gebouwen voorgesteld, zoals een collectievere aanpak op de schaal van een wijk in plaats van individueel te werken.

3. Zorgsysteem

De voornaamste doelstellingen die tegen 2050 moeten worden behaald op het vlak van het zorgsysteem als onderdeel van de implementatie van een rechtvaardig transitiebeleid, zoals genoemd door de deelnemers tijdens de backcasting-oefening, worden hieronder overgenomen:

Tewerkstelling	<ul style="list-style-type: none"> • De arbeidsmarkt ontwikkelen op basis van de noden van de regio's en van de inwoners daarvan (en afstappen van een marktgestuurde logica) • Een toereikend aantal gekwalificeerde werknemers garanderen om hoogwaardige, humane en toegankelijke zorg te verzekeren • Gezonde werkomstandigheden garanderen: werknemers die tot het einde van hun loopbaan in goede gezondheid kunnen werken, en dus rekening houden met de zware aard van het werk en de duur van de arbeidstijd • Aantrekkelijke en eerlijke bezoldiging garanderen • Meer waardering voor laaggeschoold werk
Gender	<ul style="list-style-type: none"> • Gelijke toegang tot werk garanderen en niet-gendergebonden banen ontwikkelen • Aandachtspunten i.v.m. de gezondheid van vrouwen zichtbaar maken (hun relatie met stress, geestelijke gezondheid, gynaecologische aandoeningen enz.) • Erop toezien dat privé- en beroepsleven combineerbaar zijn (beleid i.v.m. jonge kinderen, werktijden, verloven, contracten) • Informele <i>care</i> (mantelzorgers, huishoudelijk werk) naar waarde schatten en erkennen, en onbezoldigd werk erkennen als een essentieel element in de manier waarop de samenleving functioneert • De diversiteit van mensen erkennen in de zorg en in de medische opleiding (armoede, genderspecifieke benadering, migratie enz.). • De arbeidstijd collectief verkorten • Gender opnemen als leessleutel in de sociale bescherming
Opleidingen & Onderwijs	<ul style="list-style-type: none"> • Gevarieerd, multidisciplinair onderwijs garanderen • Betere ondersteuning voor zorgopleidingen en reële begeleiding voor stagiairs garanderen • Zorgen voor opleidingen die rekening houden met de nieuwe beroepen die nodig zijn voor de ecologische transitie • Meer budget en aandacht voor gezondheidsbevordering en educatie om preventie te versterken • Specifieke klimaatgerelateerde inhoud ontwikkelen in de opleiding van zorgverleners, met name door de aanpassing aan het klimaat op te nemen in de opleiding (hittegolven bijvoorbeeld) • Opleidingen in "sociaal ondernemerschap" aanbieden (ondernemingsprojecten ontwikkeld binnen organisaties en sociale instellingen) • Genderspecifieke gezondheid opnemen in de opleiding (focus op seksuele en reproductieve gezondheid)

	<ul style="list-style-type: none"> • Investeren in onderzoek en ontwikkeling (met name in technologie en innovatie) en in levenslang leren
Internationale solidariteit	<ul style="list-style-type: none"> • Rekening houden met de ecologische crisis bij het omgaan met asielrecht en met migratiestromen (in het bijzonder het statuut van klimaatvluchtelingen) • Migranten integreren in gezondheidsberoepen en daarbij degelijke arbeidsomstandigheden verzekeren • De samenhang van internationale verdragen met betrekking tot de impact op de gezondheid garanderen • Overdracht van competenties en technologieën, steun voor capaciteitsopbouw, financiering (0,7%)¹ • Er in tijden van gezondheids crisissen op toezien dat de maatregelen billijk zijn voor iedereen, zodat geen enkel land of groep uit de boot valt (bv. distributie van vaccins)
Financiën & investeringen	<ul style="list-style-type: none"> • (Her)financiering van de sociale zekerheid om de huidige uitdagingen en (nieuwe) risico's aan te gaan • De toegang tot gratis gezondheidszorg garanderen • De (in)directe kosten voor gezondheidszorg (negatieve externaliteiten en maatschappelijke kost) verlagen • De publieke financiering en investeringen garanderen, evenals de internationale financiering • Het gezondheidsbudget vrijwaren en niet bezuinigen op de begroting voor gezondheidszorg • Verontreinigende industrieën extra belasten • Streven naar internationale financiële rechtvaardigheid (belastingrechtvaardigheid en schuldrechtvaardigheid) • Groene en duurzame investeringen ontwikkelen in de gezondheidszorg • Massaal investeren in kinderdagverblijven
Bestrijding van de armoede	<ul style="list-style-type: none"> • Een inclusief, toegankelijk en universeel stelsel van sociale bescherming en gezondheidszorg garanderen • Gratis gezondheidszorg in gemeenschappelijke gezondheidscentra, complete en degelijke eerstelijnszorg, onbelemmerde toegang tot zorg, een flexibel systeem, aangepast aan de meest kwetsbaren • Rekening houden met de sociale determinanten van gezondheid • Toezien op de individuele verantwoordelijkheid op het gebied van sensibilisering voor de zorg • Preventie en geïntegreerde zorg bevorderen
Hulpbronnen & Energie	<ul style="list-style-type: none"> • Het aanpassingsvermogen van de sector (en de infrastructuur) aan klimaatverandering en energie verzekeren: koolstofneutraal, energie-efficiënt (met hernieuwbare energie) en aangepast aan de klimaatverandering • Een deugdelijke circulaire aanpak structureren • Massaal en bij voorrang sociale woningen renoveren met een focus op kansarme wijken

¹<https://www.oecd.org/dac/financing-sustainable-development/development-finance-standards/the07odagnitarget-ahistory.htm>

Om te voldoen aan de verschillende doelstellingen die zijn opgesomd om een wenselijke toekomst voor de gezondheidszorg te bereiken, zijn meerdere aanbevelingen geformuleerd. Ze slaan meer bepaald op het opwaarderen van de zorgberoepen, de ontwikkeling van een "*gender proof*" sociale zekerheid, de aanpassing van de opleidingen in zorgberoepen, het verstevigen van het zorgsysteem met het oog op de uitdagingen van klimaat, energie en de circulariteit van de hulpbronnen, minder ongelijkheid qua toegang tot degelijke gezondheidszorg, de reorganisatie van de financiering van de gezondheidszorg om rekening te houden met de systemische impact ervan en het uitwerken van de evoluties van het zorgsysteem overeenkomstig het concept "One Health" door België en zijn internationale dynamiek te situeren.

1. Herwaardering van de zorgberoepen

De wil bestaat om geschikte trajecten naar werk in de zorgsector te creëren (inclusief de middelen om de toegang tot dat werk te vergemakkelijken, zoals beter openbaar vervoer of kinderopvang) om de maatschappelijke cohesie te versterken en de gezondheidskwesties aan te pakken. Er is een eensgezinde vaststelling over het tekort aan werknemers, het lage aantal kandidaturen en de verkorting van de loopbaan van gekwalificeerd zorgpersoneel. Dit leidt tot de wens om de beroepen in de zorg aantrekkelijker te maken, met humanere werkomstandigheden (ritme, werkplekken enz.) en een betere waardering van bestaande competenties.

Er moeten middelen vrijgemaakt worden om het ideale zorgmodel te bepalen, gebaseerd op de toekomstige noden, waarvoor nieuwe competenties en nieuwe beroepen nodig zijn. Er zijn deelnemers die een klemtoon leggen op het noodzakelijk bekijken van de sociale determinanten op het vlak van toegang tot gezondheidszorg en van de arbeidsomstandigheden. Met betrekking tot het anticiperen op 2050, moet men ook rekening houden met potentiële toekomstige crisissen (en de manier waarop ze met elkaar verbonden en verweven zijn). Het gaat dus om de robuustheid van systemen en het vermogen om zich aan te passen en te overleven op de lange termijn. Eén deelnemer vindt het in Nederland ontwikkelde model *denktank Nederland 2040*¹ inspirerend. De zorgberoepen gaan veel verder dan private en publieke structuren; ze omvatten ook de informele economie (met inbegrip van mantelzorgers), wat voor sommige deelnemers impliceert dat er moet worden gewaakt over erkenning, contractualisering naar sociale bescherming toe van deze zorgenden die officieel onzichtbaar zijn voor het BBP. Moet men die informele activiteiten dan structureel formaliseren (en dus deel laten uitmaken van de "markt"), met het risico dat er onzekere banen worden gecreëerd, of moeten de informele activiteiten worden geholpen om zich te ontwikkelen? Daarover lopen de meningen van de deelnemers uiteen.

De gesprekken maakten duidelijk dat er een spanning bestaat met betrekking tot de te creëren banen, ofwel volgens de noden van de werkgevers, ofwel volgens de competenties en wensen van de werknemers. Winstbejag als enige drijvende kracht achter ondernemingen die actief zijn in de gezondheidszorg was ook een punt van verschil, met de suggestie dat hun economische activiteiten zouden moeten worden ingebed in een bijdrage die noodzakelijkerwijs wordt bepaald door het algemeen belang. De correlatie tussen werk en gezondheid² noopt tot het vastleggen van de arbeidsvoorwaarden die nodig zijn om de gezondheid van werknemers te beschermen. Sommige deelnemers benadrukken eveneens dat erop moet worden toegezien dat ondernemingen kunnen concurreren en dat er voldoende middelen zijn voor O&O in de gezondheidszorg.

2. Ontwikkeling van een "*gender proof*" sociale zekerheid

¹ [Nederland 2040 \(toekomstnederland2040.nl\)](https://toekomstnederland2040.nl)

² [EconPapers: Policy brief: Le travail est-il bon pour la santé ? \(repec.org\)](https://repec.org/EconPapers/Policy%20brief%20Le%20travail%20est-il%20bon%20pour%20la%20sant%C3%A9%20%28repec.org%29)

Specifieke gezondheidskwesties die vrouwen of genderminderheden treffen, vereisen een "*gender proof*" sociale zekerheid. Er waren deelnemers die aangaven dat met de verschillen in onze samenleving inzake gezinspatronen, levensstijlen en gezinssamenstellingen (alleenstaanden, alleenstaande ouders enz.) rekening moet worden gehouden.

De genderkwestie moet gezien worden als een maatschappelijk (ook thuis), cultureel en educatief aandachtspunt dat het mogelijk moet maken vraagtekens te plaatsen bij over genders uitgesplitste hiërarchische en maatschappelijke verhoudingen en loonverhoudingen en de plaats en de rollen van vrouwen (aan vrouwen toegewezen taken, vervrouwelijking van beroepen). Er vallen ook keuzes te maken op het gebied van overheidsinvesteringen: moeten we het kindergeld verhogen of de openbare diensten versterken ter ondersteuning van een goed presterende gezondheidszorg (openbaar vervoer, kinderdagverblijven enz.) om de werkloosheidsval te verkleinen? De kwestie van meer "vermannelijking" en diversiteit (buiten het genderaspect) in de gezondheidszorg kwam eveneens naar voren tijdens de discussies.

3. Aanpassen van de opleidingen die leiden tot een loopbaan in de zorg, naargelang van de evoluties in de samenleving

Voor sommige deelnemers betekent dit investeren in gezondheidsbevordering door het versterken van een op preventie gebaseerd model. Ook gaat het om het integreren van de gevolgen van de klimaatverandering en de noodzakelijke aanpassingen in de opleiding van werknemers op grond van een holistische benadering. Er is ook vermeld dat criteria die onontbeerlijk zijn met het oog op de ecologische transitie moeten vastgelegd worden in de toelagen voor opleidingsstructuren voor vakmensen.

Onderwijs mag niet gereduceerd worden tot een proces dat alleen toekomstige werknemers opleidt, maar moet ook toekomstige burgers vormen door ook aandacht te hebben voor: het concept *One Health*, milieueducatie, gezondheidseducatie en burgerschapseducatie. Voor sommige deelnemers gaat het eveneens om het zorgen voor opleidingen in sociaal ondernemerschap in onderwijs- en opleidingstrajecten.

Even relevant lijkt voor bepaalde deelnemers dat de mobiliteit van werknemers wordt versterkt via onderwijs en bijscholing. Er zijn deelnemers aan het forum die erop wijzen hoe belangrijk het is alle "opleidingstrajecten" die naar zorg- en gezondheidsberoepen leiden in kaart te brengen (rekening houdend met de verscheidenheid aan levenstrajecten) qua looptijd en vorm (korte cursussen, duaal leren enz.). Zo'n cartografie zou de huidige en toekomstige competenties (met name op het gebied van *soft skills*) duidelijk maken, evenals de mogelijkheden voor omscholing en bijscholing, in een traject waarin individuen ook verantwoordelijk zijn voor het ontwikkelen van hun eigen leerproces.

Voor sommige deelnemers impliceert dit ook dat bepaald moet worden welke bruggen versterkt of geslagen moeten worden tussen het onderwijsveld en de organisaties in de gezondheidssector. Door de middelen van de actoren op het terrein te versterken helpen deze processen de afstand te verkleinen tussen mensen die ver van de arbeidsmarkt af staan en kansen op werk. Door het concept *One Health* toe te passen geven de deelnemers aan dat het verplegend personeel het belangrijkste "middel" is dat in de zorgsector behouden moet blijven. Daarom is het noodzakelijk opnieuw na te denken over de manier waarop de gezondheidszorg wordt gefinancierd, temeer daar de bevolking vergrijsst.

4. Het gezondheidszorgsysteem robuuster maken in het licht van de uitdagingen op het gebied van milieu, energie en circulariteit van hulpbronnen

Meerdere problematieken die verband houden met de milieu-impact van materieel en hulpbronnen in de gezondheidszorg worden genoemd, zoals water- en luchtvervuiling, de vele verpakkingen, de grondstoffen voor geneesmiddelen en het principe van eenmalig gebruik. Er is dus ruimte voor verbetering, compatibel met de gezondheidsnormen, om de systemen en infrastructuren robuuster te maken. Er zijn deelnemers die aangeven dat het gaat om opnieuw concipiëren, over opnieuw na te denken over toegankelijkheid, circulariteit, efficiëntie, mutualisatie en decarbonisatie.

Robuuste gezondheidszorg houdt ook preventie in. Als prioritair daarbij noemt men het saneren en renoveren (met gebruik van geschikte materialen en processen) van de huizen van de kansarmste mensen, om de gezondheidsrisico's voor hen te verkleinen.

De deelnemers hadden het eveneens over wat op het spel staat door het ECT⁴ te annuleren. De vraag rijst ook of de transitie een verplichting moet zijn in al het beleid en alle bevoegdheden van de overheid, of de bevoegdheid van één enkele minister.

5. Ongelijkheid bij de toegang tot hoogwaardige gezondheidszorg verminderen

De toegankelijkheid (financieel, geografisch, informatief, op informaticagebied) tot degelijke gezondheidszorg is voor sommige deelnemers een belangrijk punt, meer bepaald in de context van een vergrijzende bevolking en een toename van pathologieën als gevolg van de klimaatverandering. Bovendien wijzen sommige deelnemers met nadruk op de ongelijkheid ten opzichte van vervuiling en de aandachtspunten bij de aanpassing aan de klimaatverandering, die sterker tot uiting komen in kansarme buurten. De digitalisering van de gezondheidszorg zou ook de ongelijkheid kunnen vergroten door het bestaan van de digitale kloof.

Andere deelnemers geven aan dat de Gini-index⁵ aantoont dat België nog vooruitgang moet boeken om de inkomensongelijkheid te verkleinen. Sommige deelnemers zeggen dat de transitie pas rechtvaardig zal zijn als de kwestie van privileges en de concentratie van rijkdommen wordt besproken. De veralgemeende conventionering van artsen en de link met de financiering van de sociale zekerheid zijn aandachtspunten die ook moeten worden verrijnd.

⁴ Het Energiehandvestverdrag (ECT) is een internationaal verdrag dat sinds 1998 bescherming biedt aan energieleveranciers en ondernemingen die olie, steenkool en gas winnen en transporteren. Het verdrag omvat een systeem voor het beslechten van geschillen tussen investeerders en staten, dat ondernemingen de mogelijkheid geeft om regeringen voor buitenwettelijke en ondoorzichtige particuliere tribunalen te dagen in het geval van klimaat- en milieumaatregelen die hun toekomstige winsten zouden beperken.

⁵ indicators.be - Inkomensongelijkheid: Gini-index (i52)

6. Reorganisatie van de financiering van de gezondheidszorg, rekening houdend met de systemische impact ervan

Het aanpassen en reorganiseren van de financieringssystemen van de gezondheidszorg lijkt een unaniem erkend aandachtspunt te zijn. Voor sommige deelnemers moeten O&O en experimenten worden aangemoedigd, met als doel het gezondheidszorgsysteem robuuster te maken. Sommige deelnemers vinden het noodzakelijk na te denken over de regulering van bepaalde investeringen, in de vorm van hogere belastingen op vervuilende activiteiten of een verbod op steun en subsidies voor bedrijven die vervuilen en dus schadelijk zijn voor de gezondheid.

Er is tussen de deelnemers een discussie geweest over de spanning tussen de verschillende percepties van de rol van privébedrijven in de gezondheidssector. Sommigen pleiten voor het decommercialiseren van de gezondheidszorg om billijke toegang te garanderen, met name voor de kansarmsten, terwijl anderen de voordelen van privatisering zien, zoals keuzemogelijkheden voor patiënten en innovatie voor de sector.

Investeringen in infrastructuur moeten volgens bepaalde deelnemers worden overwogen om onze systemen aan te passen aan voorspelbare rampen (overstromingen bijvoorbeeld) en daardoor de impact voor mens, milieu en begroting tot een minimum te beperken. De financieringsbronnen voor deze investeringen zouden beter moeten worden onderzocht. De meningen hierover lopen uiteen, vooral inzake het belasten van vervuilende activiteiten zoals de luchtvaart, en de strijd tegen belastingontwijking en fiscale fraude.

7. Uitwerking van de evoluties van het gezondheidssysteem volgens het concept One Health door België en zijn internationale dynamiek te situeren

Over internationale solidariteit moet volgens sommige deelnemers worden nagedacht rekening houdend met beslissingen uit het verleden om de productie van bepaalde producten te verplaatsen en van de maatschappelijke gevolgen en milieugevolgen daarvan. Dit roept de vraag op om milieucriteria en sociale criteria te versterken (vooral via billijke handel) in internationale verdragen en relaties (economisch, wetenschappelijk, uitwisseling van competenties enz.). Sommige deelnemers werpen op dat over de toegang tot grondstoffen moet worden gewaakt.

Sommige deelnemers wijzen erop dat de opvang van klimaatvluchtelingen een kwestie van klimaatrechtvaardigheid is. Het gaat dan bijvoorbeeld om het waarborgen van toegang tot de arbeidsmarkt voor migranten (met name in de gezondheidszorg, waar een tekort aan arbeidskrachten heerst). Ook gaat het erom toe te zien op het naleven van de regels van de Internationale Arbeidsorganisatie (IAO), met inbegrip van diensten die worden geleverd in het kader van onderaannemingscontracten.

De COVID-19-pandemie heeft de problematiek van billijke toegang tot technologieën beschermd door patenten aan de orde gesteld, en meer specifiek wat vaccins betreft. Een verschil van mening duikt op over de particuliere of publieke eigendom van kennis (en dus van patenten). Sommige deelnemers zeggen dat investeringen in O&O een risico zijn dat door een groot aantal ondernemingen wordt genomen en dat het vandaag mogelijk maakt te komen tot de ontdekking van oplossingen tijdens crisissen.

Crisissen schudden systemen wakker: de Covid-19-pandemie en de energiecrisis van 2022 hebben systemen (tijdelijk) dichterbij hun planetaire limieten gebracht, zonder structurele oplossingen te bieden. Over gezondheid moet op holistische wijze worden gedacht, door de determinanten ervan te integreren (vervuiling, voeding, relaties op het werk enz.) en systemische interacties met andere systemen zoals voeding (pesticiden, PFAS⁶ enz.), mobiliteit (luchtvervuiling, wel of geen regelmatige lichaamsbeweging) en huisvesting (materialen, toegankelijkheid tot groene ruimten, energie-efficiëntie enz.). Het RIA-AIR proces⁷ wordt in vraag gesteld wat zijn doelmatigheid betreft om de systemische aandachtspunten mee te nemen, er wordt gesuggereerd een ander beoordelingsproces te bedenken.

⁶ PFAS: per- en polyfluoralkylstoffen zijn een groep waartoe meer dan 4700 door de mens gemaakte scheikundige producten behoren die op ruime schaal gebruikt worden en zich in de loop der jaren ophopen in mens en milieu.

⁷ Het RIA-proces heeft als doel de kwaliteit van het openbaar beleid te verbeteren door van tevoren de potentiële gevolgen van het project op een brede waaier van domeinen te analyseren, zowel economisch als maatschappelijk en ecologisch.

4. Mobiliteit en vervoerssysteem

De voornaamste doelstellingen die tegen 2050 moeten worden behaald op het vlak van mobiliteit en het vervoerssysteem als onderdeel van de implementatie van een rechtvaardig transitiebeleid, zoals genoemd door de deelnemers tijdens de backcasting-oefening, worden hieronder overgenomen:

Tewerkstelling	<ul style="list-style-type: none"> • Beter aanbod qua openbaar vervoer om de toegang tot banen en diensten (scholen, kinderdagverblijven ...) te verbeteren, met name via overstaphubs (fiets/bus/trein) • Het vervangen van de bedrijfswagen door met name meer flexibiliteit op het gebied van werktijden, een abonnement voor het openbaar vervoer en/of een mobiliteitsbudget • Vermindering van de verplaatsingsbehoeften (tussen thuis en werk, beroepsverplaatsingen) • De digitalisering van bepaalde sectoren vermindert de nood aan mobiliteit
Gender	<ul style="list-style-type: none"> • Meer veiligheid en inclusiviteit bij verplaatsingen met het openbaar vervoer (vrouwen, mensen met een handicap enz.) • Gelijke verloning tussen mannen en vrouwen voor equivalente functies in de sector mobiliteit • Gelijke toegang tot banen in de transportsector • Bij het scheppen van betere voorwaarden in de mobiliteitsberoepen moet bijzondere aandacht worden besteed aan vrouwen
Opleidingen & Onderwijs	<ul style="list-style-type: none"> • De transitieberoepen die verband houden met mobiliteit en het vervoerssysteem nadruk geven en opwaarderen • De educatie van bevolking versterken om verplaatsingen groener (en minder talrijk) te maken • Betere toegang tot opleiding, informatie, innovatie en digitalisering, rekening houdend met de specifieke noden van mensen in kansarmoede • Opleidingen aanpassen aan de noden van een duurzame mobiliteit
Internationale solidariteit	<ul style="list-style-type: none"> • Onze afhankelijkheid van hulpbronnen en grondstoffen uit derde landen beperken om aan onze mobiliteitsbehoeften te voldoen • Drastisch het aantal vluchten verminderen, waarvan de klimaat- en milieugevolgen zwaarder worden gedragen door de landen in het Zuiden • Onze vervuilende transportmiddelen niet exporteren naar landen met minder strenge milieu- en klimaatvoorschriften
Financiën & investeringen	<ul style="list-style-type: none"> • De investeringen richten op het verminderen van het gebruik van individuele voertuigen (infrastructuur, openbaar vervoer) • De fiscaliteit herzien om het gebruik van bedrijfswagens niet langer aan te moedigen • Investeren in openbaar vervoer en duurzame vervoermiddelen, met bijzonder aandacht voor de kansarmsten • Investeren in openbaar vervoer naar slecht bereikbare werkplekken (havens, industrieterreinen enz.)

De strijd tegen armoede:	<ul style="list-style-type: none"> • Een duurzaam en toegankelijk mobiliteitssysteem in het leven roepen, rekening houdend met kansarmen • Ervoor zorgen dat diensten (voedsel, gezondheidszorg, vrije tijd, scholen enz.) toegankelijk en nabij zijn, vooral op het platteland en in achterstandswijken • Het aantal mensen dat in de transportsector werkt vergroten door waardige werkgelegenheid te scheppen in de sector van de duurzame mobiliteit
Hulpbronnen & Energie	<ul style="list-style-type: none"> • Efficiënt gebruik van energie aanmoedigen (zonder zich uitsluitend toe te spitsen op de elektrificatie van voertuigen) • Lokale productie bevorderen om de behoefte aan transport te verkleinen. • De ruimtelijke ordening herzien om de behoefte aan transport te beperken • Het gebruik van openbaar vervoer aanmoedigen • Bij de elektrificatie van het vervoer moet rekening worden gehouden met het gebruik van kritieke grondstoffen

Om aan de verschillende doelstellingen te voldoen zijn meerdere aanbevelingen geformuleerd. Die slaan op de toegankelijkheid van gegevens, op de evolutie van gedragingen, op de ontwikkeling van nieuwe opleidingen en vaardigheden, op ruimtelijke ordening, op technologische innovaties en op het identificeren van financieringsbronnen.

1. Toegang tot gegevens om scenario's te bouwen

Voor sommige deelnemers is de toegankelijkheid van de gegevens die nodig zijn om de verschillende impactanalyses uit te voeren, een voorwaarde voor het formuleren van strategische aanbevelingen die bijdragen de vergroening van de mobiliteit. Die analyses zullen het mogelijk maken de weerslag op het milieu van de beoogde vervoerswijzen (personen/goederen) zo klein mogelijk te houden en kunnen op die manier input leveren voor verschillende beleidsmaatregelen die worden overwogen op het gebied van mobiliteit. Deze impactanalyses impliceren dat men rekening houdt met verschillende vereisten die bijvoorbeeld slaan op ruimtelijke ordening, verplaatsingsnoden voor bepaalde beroepen, enz.

De gegevens die nodig zijn voor het uitwerken van deze impactanalyses, hebben bijvoorbeeld betrekking op: de beoogde vervoerswijzen om te voldoen aan de verplaatsingsbehoeften voor mensen en goederen, de voertuigen die in gebruik zijn en de verwerking ervan op het einde van hun levensduur, of de nood aan kritieke grondstoffen voor de elektrificatie van het vervoerssysteem. Vertrekkend van deze gegevens zal interdisciplinair onderzoek moeten worden verricht. Deze analyses zullen het bijvoorbeeld mogelijk maken ex-ante de risico's voor armoede te beoordelen en de geregistreerde evoluties (ex-post) regelmatig te volgen.

2. Evolutie van het gedrag

In een wereld waar het respect voor de grenzen van de planeet al onder druk staat, lijkt er een consensus te zijn bereikt over de noodzaak om het gebruik van grondstoffen voor economische activiteiten te verminderen. Sommige deelnemers zeggen dat daarvoor een gedragsverandering nodig is en dat het informeren van de consumenten (huishoudens, bedrijven enz.) over de milieueffecten van de manier waarop ze zich verplaatsen daartoe een eerste vereiste is. Andere deelnemers benadrukken de noodzaak van progressieve regelgeving en fiscaal beleid.

Meerdere deelnemers hebben er eveneens op gewezen dat gedragsverandering niet voor iedereen zo vanzelfsprekend is. Mensen met een laag inkomen zullen bijvoorbeeld niet altijd een elektrische auto of fiets kunnen kopen. Met name meer gedeelde mobiliteit of betaalbaarder en toegankelijker huursystemen van dit vervoerstype voor de kwetsbaarsten zou een oplossing kunnen vormen. Sommige deelnemers benadrukken dat de overheid deze manier van werken zou moeten faciliteren en in deze oplossingen zou moeten investeren, waardoor ze kan profiteren van een dubbel dividend, aangezien dit soort maatregelen zowel aan armoedebestrijding als aan duurzaam vervoer bijdraagt.

Het gaat er eveneens om mensen aan te moedigen het openbaar vervoer te gebruiken en zich op een actieve manier te verplaatsen, zowel privé als beroepshalve. In verband met het aanmoedigen van het gebruik van openbaar vervoer hadden sommige deelnemers het over veiligheid. In deze optiek sloegen de aanbevelingen zowel op een noodzakelijke verbetering van de verkeersveiligheid als op een betere openbaarvervoersdienst om verplaatsingen met het openbaar vervoer aan te moedigen.

Telewerken, dat in bepaalde activiteitssectoren mogelijk is, kan beslist de nood aan verplaatsing verkleinen, maar is niet altijd voor alle beroepen mogelijk. Sommige deelnemers verduidelijken dat telewerken niet onder alle omstandigheden mag worden opgelegd en dat het voor sommige mensen aanleiding kan zijn om meer uren te gaan werken. Er dient te worden opgemerkt dat het akkoord over het recht op deconnectie in Europa en op Belgisch niveau bedoeld is om "de bescherming van de gezondheid en veiligheid van werknemers (...) te waarborgen"²

Wat het goederenvervoer betreft, stellen sommige deelnemers naast een lokale productiestrategie een "modal shift" voor, waarbij voorrang wordt gegeven aan vervoer over water- of spoorwegen.

Een denkoefening over het geldend belastingstelsel blijkt daarnaast nodig om een gedragsverandering teweeg te brengen. Sommige deelnemers zeggen dat deze herziening net zo goed betrekking zou moeten hebben op het belasten van individuen en bedrijven als op de geplande modaliteiten inzake registratierechten en notariskosten die momenteel in rekening worden gebracht voor de aankoop van onroerend goed. Wat dat laatste punt betreft is een herziening van de toepassingsmodaliteiten met betrekking tot registratierechten en notariskosten noodzakelijk om mensen aan te moedigen dichter bij hun werkplek te gaan wonen. Wat de aanpassing van het belastingstelsel betreft, geven sommige deelnemers aan dat het van belang zal zijn te zorgen voor meer internationale homogeniteit om onevenwichten tussen landen te vermijden.

Het invoeren van een "slimme" kilometerheffing zou eveneens moeten worden overwogen om bepaalde verplaatsingen te ontmoedigen (volgens het principe "de vervuiler betaalt"), aldus sommige deelnemers. Deze kilometerheffing zou voor iedereen moeten gelden en er zouden corrigerende maatregelen moeten komen in functie van het betrokken publiek (zie ook deel 4. *Financieringsbron*). In dezelfde geest zou een belasting kunnen worden geheven op producten die niet milieuvriendelijk zijn. Nog altijd met betrekking tot stimulerende mechanismen, moeten verschillende maatregelen worden gehandhaafd (of zelfs versterkt), zoals het mobiliteitsbudget of de Euro-norm.³

3. Ontwikkeling van nieuwe opleidingen en competenties

Om aan de nood aan nieuwe competenties te voldoen, zullen nieuwe multidisciplinaire opleidingen (technisch/sociaal/ruimtelijke ordening) moeten worden vastgelegd. De automatisering van bepaalde

² [Aangenomen teksten - Recht op deconnectie - Donderdag 21 januari 2021 \(europa.eu\)](#)

³ https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/nl/ip_22_6495

vormen van transport maakt het noodzakelijk technische vaardigheden te ontwikkelen. Sommige deelnemers geven aan dat deze opleidingsbehoeften vooral voelbaar zullen kunnen zijn bij het ontmantelen van de auto-industrie, die zeker tot loopbaanveranderingen zal leiden. Polyvalentie op het vlak van vaardigheden zal gevaloriseerd moeten worden en jongeren dienen in de richting van manuele beroepen te worden gestuurd door de arbeidsvoorwaarden en de bezoldiging aantrekkelijker te maken. Het gebruik van de binnenwateren voor vrachtvervoer zal eveneens een nood aan opleidingen met zich meebrengen.

Sommige deelnemers wijzen op het risico van een talentvlucht. In die zin zal moeten worden nagedacht om ervoor te zorgen dat in België ontwikkelde competenties het land niet verlaten. De verschuiving van wegtransport naar vervoer over de binnenwateren zal het eveneens noodzakelijk maken meer mensen op te leiden, aangezien de sector momenteel te kampen heeft met een tekort aan personeel.

Het zal daarnaast nodig zijn de ontwikkeling van bijscholing aan te moedigen en te begeleiden door een sociale dialoog op te zetten om overeenstemming te bereiken over de te volgen principes. Er is op gewezen dat de financiering van opleidingen een collectieve verantwoordelijkheid is van bedrijven en regering.

Volgens sommige deelnemers zal het er eveneens op aan komen het grote publiek en de ondernemingen bewust te maken van de noodzaak om op het gebied van mobiliteit beslissingen te nemen die voldoen aan de doelstellingen op het vlak van milieu en vergroening. In die optiek zal men mensen van jongs af aan moeten aanmoedigen te leren over de verschillende opties inzake "duurzame" mobiliteit en de ondernemingen moeten sensibiliseren om beslissingen te nemen die hun koolstofafdruk verkleinen.

4. Anders denken over ruimtelijke ordening

Een herziening van de ruimtelijke ordening zal het mogelijk maken de behoefte aan vervoer te verminderen (bijvoorbeeld door maatregelen door te voeren die mensen aanmoedigen om in stedelijke centra te blijven). Een aantal deelnemers wijst erop dat een vermindering van de verplaatsingsbehoefte wordt bewerkstelligd door nabijheid van de werkplek maar ook van de verschillende plaatsen die voor het leven van belang zijn (kinderdagverblijven, scholen, zorginstellingen enz.), door infrastructuur te ontwikkelen die het gebruik van openbaar vervoer of zachte mobiliteit aanmoedigen. De ruimtelijke ordening zal ook moeten worden geoptimaliseerd om de toegang tot deze diensten voor eenoudergezinnen te vergemakkelijken. De ontwikkeling van korte ketens, zowel tussen bedrijven (B2B) als tussen bedrijven en consumenten (B2C), moet eveneens meer worden aangemoedigd.

Bij het uitwerken van nieuwe vervoersnetwerken is het van belang te waken over de inclusiviteit van iedereen (vrouwen, kinderen, mensen met beperkte mobiliteit), terwijl het vervoer ook fysiek en financieel toegankelijk moet zijn, betrouwbaar en efficiënt. Sommige deelnemers benadrukken hoe primordiaal het is bij het beleid inzake stedenbouw en ruimtelijke ordening rekening te houden met gender om inclusievere openbare ruimten te bevorderen. Dit zal de veiligheid, de toegankelijkheid, de burgerparticipatie en levenskwaliteit verbeteren voor vrouwen en genderminderheden. Het gaat erom een mobiliteitssysteem te bieden dat toegankelijk en betaalbaar is en dat verschillende vervoerssystemen en combinaties daarvan naast elkaar laat bestaan. Sommige deelnemers wijzen erop dat deze ontwerpprocessen op lokaal, gewestelijk of nationaal niveau moeten plaatsvinden in co-creatie met alle verschillende gebruikers van vervoer, inclusief de kwetsbaarste.

Een reeks voorzieningen zou een daling van het aantal individuele en zakelijke verplaatsingen mogelijk moeten maken. In die zin zijn verschillende opties geformuleerd: de efficiëntie van de vervoermiddelen in de stad optimaliseren (privé, professioneel, leveringen), een uitgebreid netwerk van fietspaden aanleggen tussen punten die voor mensen van belang zijn (stations, werkplekken enz.), knooppunten creëren die transmodaliteit garanderen, goederenvervoer over het water of per spoor bevorderen en meer ontradende parkeerplaatsen bij de toegangen tot steden.

5. Technologische innovatie aanmoedigen

Een deel van de oplossing voor de problemen die worden veroorzaakt door de uitstoot van broeikasgassen zal bij technologische innovatie liggen. Er is op gewezen dat er niet één oplossing of technologie bestaat die de voorkeur verdient om aan de transportbehoeften te voldoen. Sommige deelnemers menen dat men een combinatie van technologieën moet overwegen met als gemeenschappelijke eigenschap dat ze koolstofneutraal zijn (inclusief waterstof, synthetische brandstoffen ...).

Terwijl sommigen rekenen op de ontwikkeling van nieuwe elektrische en/of zelfrijdende voertuigen die aangepast zijn aan de weg, d.w.z. kleiner en lichter, herinneren anderen eraan dat de elektrificatie van voertuigen geen oplossing is om de ecologische voetafdruk van de mobiliteit te verkleinen, want hoewel ze de uitstoot van broeikasgassen plaatselijk vermindert, vergroot ze de behoefte aan beperkte hulpbronnen (in het bijzonder voor het bouwen van batterijen). In deze context is het van belang te werken aan evoluties op het vlak van batterijen om de afhankelijkheid van zeldzame metalen te beperken, maar eveneens andere alternatieven voor individuele voertuigen te overwegen om aan de mobiliteitsbehoeften te voldoen.

Als onderdeel van een Europese strategie ter bevordering van de circulaire economie en Europese korte ketens zou de beoogde technologie kunnen uitmonden in het bedenken van minder vervuilende transportmiddelen en onze afhankelijkheid van andere landen verminderen. Met betrekking tot de exploitatie van grondstoffen stellen sommige deelnemers voor op mondiaal niveau een institutionele dialoog te organiseren over olievoorraden en over de zeldzame metalen die nodig zijn voor de elektrificatie van vervoerswijzen.

In combinatie met het beleid rond ruimtelijke ordening zal de toenemende digitalisering van bepaalde professionele taken het mogelijk maken de behoefte aan mobiliteit te verkleinen en a fortiori bij te dragen aan de vergroening van de mobiliteitssector, aldus sommige deelnemers. Andere deelnemers wijzen er daarentegen op dat de digitalisering van de economie telewerken niet voor iedereen mogelijk maakt en dat er eveneens rekening moet worden gehouden met de digitale kloof.

De veranderingen ten gevolge van de ontkoling van de transportsectoren zullen een impact hebben op de beroepen in de mobiliteitsbranche en bijgevolg op de vaardigheden die nodig zullen zijn om een job in de sector te krijgen (elektrificatie, ICT, software). Daarnaast zal een deel van de werknemers in deze sectoren kunnen omschakelen naar het openbaar vervoer, waar de enorme toename van het aanbod een vraag naar personeel zal genereren (bestuurders, onderhoudswerk enz.).

6. Financieringsbronnen identificeren

Voor sommige deelnemers staat de invoering van een kilometerheffing (op CO₂-uitstoot) met correctiemechanismen voor bepaalde bevolkingscategorieën centraal voor het financieren van de investeringen die nodig zijn om de mobiliteitssector te vergroenen. Op het vlak van belastingen is eveneens overwogen te voorzien in nieuwe mechanismen voor passagiers die regelmatig gebruik

maken van vliegtuigen (*frequent flyer levy*¹⁰). Andere deelnemers opperen een globale financiering via accijnzen. Er is echter geen unanimititeit over deze piste, aangezien de elektrificatie van het transport zal leiden tot een daling van de inkomsten uit accijnzen (wat zal leiden tot de noodzaak van een belasting op elektriciteit).

Er zijn andere financieringsbronnen naar voren geschoven, zoals het progressiever maken van de inkomstenbelasting (door het toevoegen van schijven voor de hoogste inkomens), het belasten van vermogenswinsten of beurstransacties. Er is ook voorgesteld een belasting te heffen op zogeheten niet-duurzame leveringen. Tot slot is eveneens het gunstregime voor bedrijfswagens genoemd als een praktijk die zo snel mogelijk zou moeten worden afgeschaft. De middelen die het einde van dit regime de staat zou opleveren, zouden dan geïnvesteerd kunnen worden in duurzame oplossingen die werken voor iedereen, vooral voor de kwetsbaarsten.

¹⁰ <https://neweconomics.org/2021/07/a-frequent-flyer-levy>

België heeft zich ertoe verbonden tegen 2050 klimaatneutraal te zijn en wenst tegen dan ook alle andere limieten van de planeet te respecteren. Om zo'n ambitieuze verbintenis na te komen zullen er ingrijpende maatregelen moeten worden genomen. Deze transformaties zullen evenwel onontbeerlijk zijn om ons te beschermen tegen de negatieve gevolgen van de ecologische crisis en om de doelstellingen van duurzame ontwikkeling te halen.

Het Forum voor een Rechtvaardige Transitie, dat liep van september 2022 tot maart 2023, was een van de vier onderdelen van de Staten-Generaal van de Rechtvaardige Transitie in België (naast het rapport van de Agora van de Burgers, het wetenschappelijk rapport van het Hoog Comité en het rapport van de federale administraties). Het doel was het georganiseerd maatschappelijk middenveld (vakbonden, werkgevers, ngo's enz.) samen te brengen. Om te beginnen via de memoranda, die in het eerste deel van dit rapport zijn verzameld en samengevat. Vervolgens via de interviews met 19 experts uit verschillende vakgebieden en met verschillende ervaring en expertise. En ten slotte via verschillende rondetafelgesprekken rond vier systemen (voedsel, vervoer, huisvesting en gezondheid) en zeven aandachtsgebieden (werkgelegenheid, onderwijs & opleiding, financiering & investeringen, hulpbronnen en energie, gender, armoede en internationale solidariteit) die door het maatschappelijk middenveld als prioriteiten waren aangemerkt.

Het doel van dit rapport is een overzicht geven van de voornaamste ideeën en aanbevelingen van deze rondetafelgesprekken. Het staat ook ten dienste van de verschillende aangesproken adviesraden – indien ze dat wensen – voor het formuleren van hun advies, naast de andere werkvelden van de Staten-Generaal, om als input te dienen voor de *Conferentie voor een Rechtvaardige Transitie in België* van november 2023, want het is cruciaal om deze conferentie niet met een blanco blad te beginnen. De Staten-Generaal voor een rechtvaardige transitie zijn bedoeld om het debat over de te volgen weg en de keuzes die we collectief moeten maken om te garanderen dat de transitie waar we voor staan rechtvaardig verloopt, te democratiseren en te collectiviseren. Voor het Forum komt het specifieke gekozen proces, met het kruisen van de vier systemen en zeven aandachtspunten zoals toegelicht in het methodologisch deel van dit rapport, voort uit de wens om de rechtvaardige transitie op een systematische en holistische manier te benaderen. Het gaat erom dat we ons een rechtvaardige transitie niet louter voorstellen via een sectorale benadering of uitsluitend via een vermindering van de CO₂-uitstoot, maar op een ruimere manier, zodat de complexiteit van de uitdagingen waarvoor we staan zo goed mogelijk wordt weerspiegeld.

Voor elk van de zeven aandachtsgebieden zijn maatregelen voorgesteld. De conclusies van deze voorstellen worden hieronder toegelicht.

Met betrekking tot werkgelegenheid hebben de voornaamste conclusies betrekking op het belang van arbeidsomstandigheden. De rechtvaardige transitie moet zorgen voor degelijk werk voor iedereen, d.w.z. rekening houdend met de kwetsbaarsten zoals vrouwen, mensen met een handicap, seizoenarbeiders of mensen met een minder doorgedreven academische opleiding. Dit impliceert ook het (her)waarderen van bepaalde beroepen. Banen in de bouw, landbouw of de zorg zijn nog te vaak onzeker. Er moet dus opnieuw worden nagedacht over de aantrekkelijkheid van deze beroepen, in combinatie met krachtige regelgeving. Bovendien zal de ecologische transitie banen scheppen. De uitdaging waar we voor staan is deze kans ten volle te benutten om zoveel mogelijk mensen te activeren op de arbeidsmarkt. Maar daarvoor moeten we anticiperen op de transitie, zodat

werknemers die hun baan zullen verliezen (in de meest vervuilende sectoren) beschermd en ondersteund worden. Dit kan bijvoorbeeld via "omschakelingsfondsen".

De conclusies in verband met genderproblematieken zijn veelvuldig. Zorgen voor een *gender proof* sociale zekerheid is genoemd als één van de prioriteiten. Dit kan inhouden dat men rekening houdt met verschillen in economische situatie, loopbaan, gezondheid enz. die verband kunnen houden met gender. Een rechtvaardige transitie moet erop toezien dat de vrouwen, die het grootste deel van het werk in de zorg voor hun rekening nemen, al dan niet bezoldigd, niet uit de boot vallen en dat hun omstandigheden verbeteren. Het kan daarbij gaan om toegang tot betaald moeder- en vaderschapsverlof, betaalbare kinderopvang van goede kwaliteit, toegankelijke gezondheidszorg en betaalbare degelijke huisvesting voor eenoudergezinnen. Een maatregel die door de deelnemers werd voorgesteld, is collectieve arbeidstijdverkorting. Die bevordert gendergelijkheid door de onevenredig zware last van huishoudelijk werk voor vrouwen te verlichten en maakt tegelijk een overgang naar een duurzamer economisch model mogelijk door de consumptie en de milieu-impact te verminderen. Ten slotte benadrukten deelnemers de toegankelijkheid van opleidingen en banen voor vrouwen in sectoren die momenteel gedomineerd worden door mannen.

Met betrekking tot opleiding en onderwijs werd het belang van levenslang leren benadrukt. Het gaat erom werknemers en ondernemingen veerkrachtiger te maken in een wereld die voortdurend evolueert. Daarnaast werd het essentieel bevonden dat alle opleidingen, op verschillende leerniveaus, afgestemd worden op de ecologische realiteit. Het onderwijs van vandaag moet de werknemers in de duurzame economie van morgen voorbereiden. Een herziening van de inhoud van bepaalde cursussen is dan ook cruciaal. De verschillende rondetafelgesprekken hebben eveneens de nadruk gelegd op de noodzaak om kinderen van jongs af aan duurzaam gedrag bij te brengen via het onderwijs.

De rechtvaardige transitie stopt niet aan onze grenzen; internationale solidariteit is cruciaal. Klimaatrechtvaardigheid wil ervoor zorgen dat landen die onevenredig hebben bijgedragen aan klimaatverandering hun verantwoordelijkheid nemen ten opzichte van de kwetsbaarste landen. Een van de beginselen die op het forum werden genoemd om een rechtvaardige transitie te garanderen, is *due diligence*. Het is van belang over de hele waardeketen te zorgen voor hoge sociale normen en milieunormen. Daarnaast bestaat internationale solidariteit erin dat samenwerking tussen de naties wordt bevorderd om de ecologische uitdagingen aan te pakken. Dit vereist dat de landen die de capaciteit hebben om dat te doen, financiële en technologische steun bieden aan de landen die deze het meest nodig hebben. Ook moet worden opgemerkt dat sommige van de landen die het kwetsbaarst zijn voor klimaatverandering een zware schuldenlast torsen, wat volgens sommige deelnemers moet worden heroverwogen. Tot slot brachten sommige deelnemers in herinnering hoe belangrijk het is alle internationale verdragen rond internationale solidariteit na te leven.

De rechtvaardige transitie zal aanzienlijke financiële middelen vergen. De deelnemers aan het forum opperden verschillende financieringsbronnen. Sommigen benadrukken het belang van een belastingstelsel dat beter herverdeelt, rekening houdt met de meest kwetsbaren en het principe "de vervuiler betaalt" respecteert. Bovendien spelen investeringen in openbare infrastructuur zoals openbaarvervoersnetwerken of energierenovatieprojecten in gebouwen volgens sommige deelnemers een essentiële rol in de rechtvaardige transitie. Ze bevorderen maatschappelijke inclusie en levenskwaliteit en doen tegelijk de uitstoot van broeikasgassen dalen. Volgens een aantal deelnemers is het eveneens van belang massaal te investeren in onderzoek en ontwikkeling en in de sectoren die noodzakelijk zijn om een ecologische transitie tot stand te brengen, zoals hernieuwbare energie. Ten slotte

werd door bepaalde deelnemers benadrukt hoe belangrijk een *gelijk speelveld* is, dat onze Belgische en Europese markt adequaat kan beschermen tegen oneerlijke en meer vervuilende concurrentie.

De deelnemers benadrukten dat niemand bij de transitie uit de boot mag vallen, en zeker geen kwetsbare mensen die in armoede leven: dat vormt de ruggengraat van een rechtvaardige transitie. De transitie moet garanderen dat duurzame openbare diensten van hoge kwaliteit voor iedereen toegankelijk worden. Meer bepaald de toegang tot gezondheidszorg, tot degelijke en energiezuinige (sociale) huisvesting en tot efficiënt en betaalbaar openbaar vervoer werd naar voren geschoven. Het minimuminkomen zou eveneens tot boven de armoedegrens moeten worden getild, zo werd benadrukt. Cruciaal achtte men eveneens het betrekken van mensen die in armoede leven en van de organisaties die hen vertegenwoordigen bij de besluitvormingsprocessen over rechtvaardig transitiebeleid.

Met betrekking tot grondstoffen en energie werd benadrukt dat het noodzakelijk is te evolueren naar een circulaire economie waarin grondstoffen veel efficiënter worden gebruikt. Ondersteunend beleid en strenge regelgeving moeten daartoe worden ontwikkeld. Tijdens meerdere rondetafelgesprekken werd het risico op een onvoldoende toegang tot kritieke grondstoffen aangehaald als een belangrijke uitdaging. We mogen onze afhankelijkheid van fossiele brandstoffen niet vervangen door een afhankelijkheid van kritieke grondstoffen. Daarnaast werd beter en duurzamer waterbeheer, met name voor de landbouw- en voedselsector, eveneens gezien als essentieel voor een toekomst waarin de planeet en haar bewoners kunnen gedijen. De energiefacturen betaalbaar houden, met name voor de meest kwetsbaren, wordt gezien als een *conditio sine qua non* voor een rechtvaardige transitie die door de bevolking kan worden geaccepteerd.

Het Forum voor een Rechtvaardige Transitie was een belangrijke stap in het proces naar een koolstofarme, milieuvriendelijke, niet-toxische en circulaire economie. De ecologische transitie zal nog vele jaren duren. De uitdagingen zullen evolueren en het zal nodig zijn er tijdens heel dit proces voor te zorgen dat de transitie rechtvaardig blijft en iedereen in staat kan worden gesteld een waardig leven te leiden. Interactie en overleg, zowel de sociale als de maatschappelijke dialoog, zoals we hebben gedaan in het kader van het Forum – en zullen doen tijdens de Conferentie voor een Rechtvaardige Transitie in België – zullen dus de komende decennia relevant en noodzakelijk blijven.